

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

Bilimin Türk-İslam Kaynakları-6

H. Ziya Ülken-Samir Amin

DOĞU UYGARLIĞININ YÜKSELİŞİNİN TARİHSEL NEDENLERİ



KAYNAK  **YAYINLARI**

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - <https://rantey.org>

H. Ziya Ülken-Samlı Amln
DOĞU UYGARLIĞININ
YÜKSELİŞİNİN
TARİHSEL NEDENLERİ

© Bu kitabın yayın hakları
Analiz Basım Yayın Tasarım Gıda Ticaret ve Sanayi Ltd. Şti.nindir.

Birinci Basım: Nisan 2009
Teknik Hazırlık: Analiz Basım Yayın
Baskı: Analiz Basım Yayın

ISBN: 978-975-343-559-8

KAYNAK YAYINLARI: 542



**ANALİZ BASIM YAYIN TASARIM GIDA
TİCARET VE SANAYİ LTD. ŞTİ.
Meşrutiyet Cad. Kardeşler Han No: 6/3
34430 Galatasaray-İstanbul
web adresi: www.kaynakyayinlari.com
e-posta: iletisim@kaynakyayinlari.com
Tel: (0212) 252 21 56-99 Faks: (0212) 249 28 92**

H. Ziya Ülken-Samir Amin

**DOĞU UYGARLIĞININ
YÜKSELİŞİNİN
TARİHSEL NEDENLERİ**

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ	9
BATI UYGARLIĞININ TEMELİNDEKİ DOĞU (Ord. Prof. Dr. Hilmi Ziya Ülken)	17
Doğu'dan Batı'ya Geçen Sözcükler	18
Rakamlar, Kâğıt, Pusula, Barut ve Matbaa	19
Ortaçağ Batı Kütüphanelerinin Durumu	20
Doğu Biliminin Batı'ya Girişinin Üç Aşaması	21
Batı Ortaçağında Çeviri Hareketi Başlıyor	23
Toledo'daki Çeviri Okulu	24
Dominique Gundissalvi ve İzleyicileri	25
Albertus Magnus ve İbni Sina Etkisi	26
Thomas Aquinas	27
Batı'da İbni Rüşdçülük ve İbni Sinâcılık	28
Oxford Üstatları	28
Sadece Aktarmakla Kalınmadı	30
Rönesans'a Gelirken...	31
Kilisenin Saldırısı	32
Aristoteles Eleştiriliyor	34
Francis Bacon ve Yeni Bir Bilim Anlayışı Doğuyor	35
Doğu'dan Batı'ya Geçen Bilimsel Disiplinler	36
<i>Aritmetik</i>	36

<i>Cebir</i>	38
<i>Trigonometri</i>	39
<i>Diğer Matematik Dalları</i>	41
<i>Fizik ve Tıp</i>	42
Ortaçağ Avrupası'nda Tanınan Doğu Bilginleri	43
DOĞU FEODAL DEVRİMİ,	
ÖZELLİKLERİ VE SINIRLILIKLARI (Samir Amin)	47
Kültür Devrimi Zorunluluğu	47
Kaba İslam Yorumunun Esnetilmesi	49
Filozoflar ve Dogmaların Tartışılması	50
Akılcı Skolastiğin Sarsılması ve Geriye Dönüş	52
Üç Farklı Yönelim	53
Düşünsel Süreçlerin Toplumsal Nedenleri	55
Doğu İlerlemesinin Nitelikleri ve Sınırlılıkları	57
Batı'daki Etkileri	60
Batı Hıristiyan Düşüncesinin Tarihindeki Üç Evre	61
DOĞU RÖNESANSI (Sadık Usta)	65
Arap Kavminin Birleşme Sancıları	65
İran'a Hıristiyan Göçü	67
Araplar İslamla Birlikte Atılım Yapıyor	68
Emevilerin Saltanatı	71
Bilimin Doğu'yla Dünyalaşması	73
Abbasi Ayınlarının Kitap Aşkı	74
Demokratik ve Bilimsel Tartışma Ortamları	75
Mutezile Devrimi ve el-Me'mun	77
Eğitim Kurumları ve Beyt'ül Hikme	79
Şuubiye Hareketi	80
Bilimin Toplumsal İhtiyacı Esas Alması	81

Bilimsel ve Felsefî Atılımlar	83
Sonuç	84

DOĞU'NUN UYGARLIK VE BİLİM YILDIZI:

BAĞDAT (<i>Hasan Aydın</i>)	86
------------------------------------	-----------

Bağdat'ın Kuruluşu	87
---------------------------	-----------

Bağdat Bilim ve Kültür Merkezi Oluyor	89
--	-----------

Dinsel Gelişmeler ve Tartışmalarda da Merkez	92
---	-----------

Bağdat'ın Doğu (İslam) Kültür ve Uygarlık Birikimine Katkısı	93
---	-----------

SUNUŞ

Türk Devrimi'nin halkçılık ve toplumculuk birikimiyle yeni bir sıçrama dönemine giren Aydınlanma'nın başlıca eserlerini düşünce hayatımıza sokan Kaynak Yayınları, şimdi de Aydınlanma'nın tarihimizdeki kökenini inceleyen bilimin Türk-İslam kaynaklarını yayımlıyor.

Bilimin Türk-İslam kaynaklarına uzanmadan ne Türk Devrimi ne de Türk Aydınlanması anlaşılabilir. Çünkü Atatürk'ün önderliğinde yürütülen Türk Devrimi ve Aydınlanmasının kökleri Türk ve İslam kaynaklarının tarihinde ve derinliklerinde yatar.

"Bilimin Türk-İslam Kaynakları" üst başlığı altında sunduğumuz bu dizide, konunun uzmanı olan ve Türk üniversitelerinde birkaç kuşak öğrenci yetiştirmiş değerli hocalarımızın eserlerinin yanı sıra, dünyaca tanınmış uzman akademisyenlerin ve araştırmacıların kitapları da bulunacaktır. Kaynak Yayınları bu dizi kapsamında yayımlayacağı kitaplarla, siyasi-kültür hayatımızın bir başka önemli alanına daha ışık tutmuş olacaktır.

Uygarlık Bir Grek Mucizesi mi?

Bu dizinin amacı, emperyalist Batı'nın Asya'yı ve İslam uygarlığını dikkate almayan bir safsatasını; yani "bilimin sadece Antik Yunan ve Batı kaynaklı olduğu" hurafesini ortadan kaldırmaktır.

Avrupa merkezli anlayışa göre, bilimin temeli esas olarak Antik Yunan'da atılmış ve 1500'lü yıllardan sonra, Avrupa'nın bilimsel atağıyla doruk noktasına ulaşmıştır.

Bu mantık ve bilim dışı düşünceye bakılırsa, Antik Yunan'da bir mucize gerçekleşmiş ve insanlık birdenbire bilimi, felsefeyi, siyaseti ve sanatı keşfetmiştir! Ondan önceki Sumer, Babil, Mısır, Hint, Çin ve Orta Asya uygarlıklarının bilimsel etkinlikleri ise, bilim tarihinde sadece kısmi bir gelişmeyi ifade ediyorlardı. 8. yüzyıldan sonra Ortadoğu ve Asya'da görülen İslami ve Türk kökenli uygarlıklarsa sadece Antik Yunan'ın bir tekrarıydı ibaretti...

Ama gerçek bunun tam tersidir.

Bilim Doğu'da Başlar

"Antik Yunan mucizesi" denen bilimsel atılım, Sumer'de, Babil'de, Mısır'da, Hint bölgesinde, Çin'de, Orta Asya'da, İç ve Batı Anadolu'da filizlenen, karşılıklı etkileşimle gelişip büyüyen ve olgunlaşarak ürünler veren, eski uygarlıkların sentezinden başka bir şey değildir.

Uygarlıklar bir mucizeyle açıklanamayacak kadar derin köklere sahiptir; bin bir kaynaktan beslenir; bir renk cümbüşü oluşturur; kökleri yerkürenin en geniş coğrafyasına kadar uzanır.

Bilim, insanlığın sınıflı toplumlara geçişiyle birlikte ortaya çıkmıştır. Uygarlık ise sınıflı toplum sürecine girmiş insan topluluklarına ait kültürel birikimin tamamının adıdır.

Uygarlık deresi, insanlık tarihinin gelişme düzeyine göre farklı coğrafyalarda ortaya çıkar, olanaklarla genişler, yeni katkılarla büyür, bütün insanlık âlemini etkisi altına alacak kadar gürleşir, kimi zaman kurumaya yüz tutar ve sonra yeniden bir başka coğrafyada görkemli bir ırmak olarak ortaya çıkar.

4. yüzyıldan itibaren Hint-Çin ticaret yolunun, karadan ve denizden Sasanilerin denetimine geçmesi, Arabistan Yarımadası'nda

ticareti sekteye uğrattı ve bunun sonucunda da bölgede hem ticaretin sarsıldığı hem de kabileler arası çatışmayı şiddetlendiren toplumsal bir krize neden oldu. Ticaret yolunun değişmesine bir de Habeş ve Pers saldırıları eklenince, Araplar arasında birlik ve dayanışma eğilimi daha da güçlenmeye başladı.

Mekke, Kabe'ye ev sahipliği yapması nedeniyle, 2000 yıldır bölgenin siyasi ve ticaret merkezi olma özelliğini korumaktaydı. Hz. Muhammed 7. yüzyılda "Allah'ın birliği ve tüm Müslümanların kardeşliği" programıyla bütün Arapları birleşmeye çağırdı. Sonraki yüzyıllardaysa dağınık bir kabile federasyonunu andıran Arap kavimleri, Muhammed'in devrimci bayrağı altında feodal bir imparatorluk şeklinde birleşti.

Bilimsel Atılımların Maddi Zemini

Merkezi bir otoritenin oluşması, nüfusun belli alanlarda yoğunlaşması, kentleşmede atılımlar, yeni coğrafyaların keşfi ve fethi, fethedilen toprakların idaresi, işgal bölgelerinin örgütlenmesi ve tarım arazilerinin işlenmesi, ulaşım, taşıma, barınma, silahlanma, teknolojiye olan ihtiyaç, ticaretin düzenlenmesi ve artması, kültür ve sanat hayatının canlanması, günlük insani ihtiyaçların temini gibi zorunluluklar, kısacası geniş çaplı bir üretimin örgütlenmesi, bilimsel atılımlara olan ihtiyacı katbekat artırdı.

Bilimsel eserlerin incelenmesi, antikçağa ait kitap ve makalelerin izinin sürülmesi ve tercüme edilmesi, bilim ve felsefeyle uğraşan profesyonel bir zümrenin ortaya çıkması, ideolojik-dini ve siyasi motivasyon, bölgede olağanüstü canlı bir fikri hayatın ortaya çıkmasına neden oldu.

Antikçağa ait eserlerin çevirisi sayesinde keşfedilen "ölü" bilgi, Müslüman halkların pragmatist tutumuyla birleşince, bilimde önemli bir gelişmeye neden oldu.

İdeolojik ve siyasi misyonla birleşen sosyal düzenlemeler, bilimsel atılımların da yolunu açtı. Bunun üzerine Ortadoğu İslam coğrafyasında özellikle astronomi, matematik, tıp, fizik, kimya ve eczacılıkta bir dizi niteliksel sıçrama kaydedildi.

Tedavi yöntemleri geliştirme, inşaat alanında yenilikler, yeni mimari tarzlar, tarımda ilerleme, su kanalları inşa etme, çelik ve diğer yeni keşfedilen madenleri işleme, kılıç ve zırh tekniğinde derinleşme, pusulanın denizcilikte kullanılması, kâğıdın üretilmesi, ipek ve pamuğun işlenmesinde yeni teknikler gibi bir dizi bilimsel ve teknolojik devrim, İslam uygarlığının eseri siyasi-ekonomik ve kültürel iklim sayesinde mümkün hale gelmiştir.

Bilimin Merkezi Doğu'ya Kayarak Dünyalaştı

Mısır'dan yüksek kaliteli kumaşların, Suriye'den madeni malların, Lübnan'dan cam eşyaların, Yemen'den buhur ve baharatların, İran'dan halı, kumaş ve nakışlı işlemelerin, Horasan'dan altın, gümüş ve mermerlerin, yollara düzülen kervanlar ve gemilerle imparatorluğun bir köşesinden diğer bir ücra köşesine taşınması, ancak temelinde büyük bir bilimsel gelişme bulunan uygarlık sayesinde yapılabilmekteydi.

Uygarlık ve bilimsel atılım, insan hayatının her yönden devrimcileşmesiyle mümkündür. Uygarlıklar felsefi-siyasi öncü konumlarıyla, merkezi siyasi otoriteleriyle, coğrafi fetihleriyle, askeri başarılarıyla, ekonomik ilerlemeleriyle ve en sonunda da bilimsel ataklarıyla uygarlıklar haline gelirler.

8.-12. yüzyıllar arasında Emevi ve Abbasi hanedanlığı süresince önce Batı'ya ve sonra da Doğu'ya yönelen Arap-İslam İmparatorluğu, Sumer, Asur, Babil, Hint, Mısır, Grek ve Roma uygarlıklarının kültürel birikimini özümseyerek bilimi önemli ölçüde dünyalaştırdı.

Bilim dünyası, antikçağın Hipokrat, Batlamyus, Heraklit, Pitagoras, Aristoteles'inden sonra şimdi de Doğu'nun matematikçisi, gökbilimcisi, hekimi, coğrafyacısı, eczacısı, felsefe ve siyaset adamları olan el-Hazen, Sufi, İbn Sina, Beyruni, el-Kindi, Farabi, İbn Rüşd, el-Me'mun, Ömer Hayyam, İbn Haldun ve diğerleriyle tanışıyordu.

Ne var ki, zamanla hız kaybeden Arap-İslam atılımı, sefih bir saray yaşamının ticaret ve üretimde yol açtığı tıkanma, iç bölünme, kuzeyden gelen güçlü dış saldırılar ve Gazali'nin felsefe-siyaset alanında önderlik ettiği dinsel dogma yüzünden duraksamaya başladı. Ardından gelen Haçlı Seferleri ve Moğol istilas, Ortadoğu merkezli bilimsel atılımların tümünden durmasına neden oldu. Böylece bilim ve uygarlık merkezi, 12. yüzyılın sonlarından itibaren, adım adım Asya'da yükselen ve Müslümanlığı yeni kabul etmiş Türk kökenli kavimlere kaydı.

Türkler bilim ve uygarlık dünyasına taze kan getirmekle kalmamış, aynı zamanda Orta Asya ve Çin buluşlarını da özümseyerek, yüksek düzeyde bir sentez yaratmışlardı. Artık bilim, Çin'den Atlantik kıyısına kadar yayılan bir coğrafyada etkinlik gösteriyordu. Bilim ve yazın dünyasının en büyük eserleri Doğu'da iki dönem arka arkaya ortaya çıktı. Dil, edebiyat ve kahramanlıklar üzerine yazılan eserler, strateji kitapları, felsefî makaleler, devlet ve toplum üzerine yazılan siyasetnameler, gökbilim hakkındaki yapıtlar, tıp ve eczacılık kılavuzları, Çin Seddi'nden Kuzey Afrika'ya ve oradan da Kuzey İtalya, İspanya ve Güney Fransa'ya kadar yayılıyordu.

Bu sayede Bağdat, Şam, Basra, Kahire, Musul, Gundişapur, Merv, Herat, Horasan, Semerkand, Harzem gibi bilim merkezleri, Farabi, İbn Sina, Ömer Hayyam, İbn Rüşd, İbn Haldun, İbn-Türk, Harezmi, Yusuf Has Hacı, Kaşgarlı Mahmut, Fergani, Firdevsi, Nizamü'l Mülk, Beyruni, Nasrettin Tusi, Gazneli Mahmud, Ali Kuşçu ve Uluğ Bey gibi büyük siyaset, kültür ve bilim adamları yetiştiriyorlardı.

1299 yılında kurulan Osmanlı İmparatorluğu ise Doğu'nun bilim mirasını devralarak, önce çürümüş Bizans İmparatorluğu'nun baş-

kenti olan İstanbul'u fethetmiş ve ardından da Balkanlar'dan öteye yayılarak, uygarlık mirasını 16. yüzyıla kadar devam ettirmiştir.

Yeni Bir Avrasya Uygarlığına Doğru

Sürekli söz konusu edilen "Batı Rönesansı" ise Grek mucizesi sayesinde değil, esas olarak Doğu'nun merkezlerinde şekillenen Sicilya, Endülüs ve Suriye üzerinden Batı merkezlerine taşınan bilimsel ve teknolojik kazanımlar sayesinde ortaya çıkmıştır.

Doğu'nun bilimsel kazanımlarını ve insanlık tarihine yaptığı büyük kültürel katkısı, Renan, Goethe, Fauriel, v. Humbold, Gibb, Marks, Le Bonn gibi 18. ve 19. yüzyılda Batı'da yetişmiş büyük bilim, kültür ve siyaset adamları da teslim ediyorlardı. Çünkü o dönemde Batı burjuvazisi ilericiydi ve Batı uygarlığı da bir yükseliş içindeydi.

Bugün ise durum tam tersidir. Batı uygarlığı çöküşe gitmektedir. ABD'nin başını çektiği Batı emperyalizmi, esas olarak Türk-lüğü ve İslamı küçümseyen düşmanca bir anlayışı temsil ediyor.

Bilimsel gelişme bugün artık en çok Batı'nın emperyalist merkezlerinde boğulmaya çalışılıyor. Hatta Batı'nın aydınlanmış toplumları yeniden kendi yöneticileri tarafından hem eskinin dinci hem de günümüzün modern tarikatlarının kucağına itilmektedir. Ancak tüm bu olumsuzluklara rağmen gene de Batı'da Doğu'nun uygarlık mirasını inkâr etmeyen Pirenne, Alborno, Hunke, Bebel, Riesler, Hitti, de Vaux gibi önemli yazarlar bulunmaktadır.

Kaynak Yayınları, "Bilimin Türk-İslam Kaynakları" dizisiyle, Avrasya'dan yükselecek yeni bir uygarlık dalgasına bir katkıda bulunmaya çalışmaktadır.

Dizide Türk ve Müslüman kavimlerin gökbilim, tıp, eczacılık, coğrafya, kimya ve teknoloji alanında yaptıkları buluşlar ve genel olarak bilim, edebiyat ve düşün alanında yaptıkları katkıları inceleyen eserler de yer alacaktır.

Elinizdeki kitap hem birbirinden farklı hem de birbirini bütünleyen dört özgün makaleden oluşmaktadır.

Kitabın en önemli birinci makalesi ünlü felsefecilerimizden H. Ziya Ülken'e aittir. Ülken'in "Batı Uygarlığı'nın Temelindeki Doğru" başlıklı makalesi, yazarın en ilginç eserlerinden biri olan *Uyanış Devirlerinde Tercümenin Rolü* başlıklı kitabının bir bölümünü içerir.

Bu makalede Ülken, Doğu uygarlığının bilimsel atılımlarını inceler ve sonra da bu bilimsel atılımların Batı'yı nasıl ve hangi giriş kanallarından etkilediğini araştırır. Ülken'e göre Doğu uygarlığı bilime önemli katkılarda bulunmuştur ve bu katkılar, 12. yüzyıldan itibaren "Haçlı Seferleri, Endülüs ve Sicilya Medreseleri" üzerinden Batı'ya giriş yaparak, oldukça etkili olmuştur. Bu etki öyle bir boyuttadır ki, Batı, Doğu'nun, sadece eğitim ve bilim metotlarını almakla kalmamış, aynı zamanda kültürünü de önemli ölçüde edinmiştir.

Kitabın ikinci önemli makalesi ise dünyaca ünlü siyaset bilimci Samir Amin'e aittir. Mısır kökenli olması nedeniyle Doğu tarihine de vakıf olan Amin, "Doğu Feodal Devrimi, Özellikleri ve Sınırlılıkları" başlıklı makalesinde Doğu'nun kültürel devriminin yükseliş ve çöküş nedenlerini inceler.

Doğu devriminin zorunlulukları ve sınırlılıkları üzerine zihin açıcı tartışmaları özetleyen Amin, okuru, yabana atılamayacak argüman ve uyarılarıyla aydınlatıyor. Amin'e göre İslami devrim, Doğu coğrafyasını birleştiren bir siyasi kurumlaşma yarattı. Doğu bilimi de bu kurumlaşma üzerinden serpilerek gelişti. Ancak bu gelişme, birkaç yüz yıl sonra kesintiye uğrayarak durma noktasına geldi.

Makalesinde İslami coğrafyadaki halk ayaklanmalarına da değinen Amin, bunların ne sanıldığı gibi akılcı bir metafiziğe dayandığını ne de toplumu ilerletici bir etkiye sahip olduğunu belirtiyor.

Kitaptaki üçüncü makale ise Sadık Usta'ya ait. "Doğu Rönesansı" başlıklı makalesinde Usta, Arap kökenli Doğu uygarlığının ta-

rihsel gelişimine özet bir giriş yapıyor. Yazısında Arap Yarımadası'ndaki birleşme sancılarına değinen Usta, hem Hz. Muhammed'in ve İslamın birleştirici etkisine hem de İslam devriminin yol açtığı düşünsel ve bilimsel gelişmelere değiniyor.

Yazara göre bilim, İslami uygarlıkla birlikte ilk kez dünyalaştı. Bilim önce İran, Hint ve Orta Asya'ya doğru yayıldı, sonra da Endülüs'ün üzerinden Batı'ya yönelerek bilindiği kadarıyla yeryüzünü birbirine bağladı. Böylece bilim, hem sistemleşti hem de kesintisiz bir şekilde bilimsel bir geleneğe kavuştu.

Usta'ya göre Emevi Hanedanlığı'yla siyasal devrimini tamamlayan Arap İmparatorluğu, Abbasi Hanedanlığı'yla uygarlık atılımını kalıcı hale getirdi. Makalesinde Doğu biliminin gerileme sürecine de değinen Usta, bu gerilemenin ekonomik, siyasi ve felsefi nedenlerini de tartışıyor.

Kitapta yer alan dördüncü makale ise Doç. Dr. Hasan Aydın'a aittir. Aydın'a göre Abbasi Hanedanlığı ile birlikte yükselişe geçen Bağdat, medrese ve bilim dünyasının da merkezi oldu. Makalesinde Bağdat'ın kuruluş sürecini ve özelliklerini inceleyen Aydın, kent Beyt-ül Hikme sayesinde uygarlığa yaptığı büyük katkıya dikkat çekiyor. Yazara göre Me'mun döneminde inşa edilen Beyt-ül Hikme, hem Hint, İran ve Hellenistik kültürün temel yapıtlarının Arapçaya kazandırılmasına olanak sağladı, hem de Bağdat'ı bir kitap merkezi haline getirdi.

Bilim ve Ütopya dergisine, daha önceden yayımladıkları bu makaleleri kullanmamıza izin verdikleri için teşekkür ediyoruz.

KAYNAK YAYINLARI

BATI UYGARLIĞININ TEMELİNDEKİ DOĞU*

Ord. Prof. Dr. Hilmi Ziya Ülken

İslam bilimi 12. yüzyıldan itibaren Sicilya ve Endülüs yoluyla Batı'ya girmeye başladı. Bu suretle Batı'da da büyük bir çeviri dönemi açıldı. Galenos'la bir ayarda tuttıkları Ebû Kasım Hallâf bin Abbas'ın (Albucasis) tedavi yöntemleri Batı'da izleniyordu. Ebû Zekerîya El-Avam'ın ziraat ilkelerini belirleyen *Kitab-ül-hulâse'sini* Don José Antonio-Banqueri Latinceye çevirdi (Bu kitap Escurial kütüphanesindedir). Latinler eczacılıkta en büyük bilgin olarak İbni Zühr'ü (Aben Zohar) tanıyorlardı. Matematikte İslamları çevirmekle bitiremiyorlardı. O derecede ki, eski Yunan matematiğini bir tarafa bırakmışlardı. Asıl Türk matematikçilerini Endülüslü Araplar aracılığıyla tanıdılar. Bundan dolayı birinci planda Endülüslülerin, ondan sonra Türk matematikçilerinin eserleri geldi. Ali bin Abdürrahman İbni Yunus (İbn-Jonis), Ebû Ali Hasan (Alhacen), Mehmet bin Câbir ül-Battânî (Albatagnius) Latinlerin ilk defa tanıdıkları İslam matematikçileriydi. Batı müziği İslamlarla temastan önce yalnız kilise ilahilerinden (hymne) ibaretti. Onu mazbut bir nota ile derinleştiren İslam Doğru müziği oldu. Sol anahtarını ve beş hatlı notayı ilk defa İslamlar kullanmışlardır. Bu arada İslam müzikçilerinden Ebülferec'in (Ali

* Bu makale Ord. Prof. Dr. Hilmi Ziya Ülken'in *Uyanış Devirlerinde Tercümenin Rolü* (Ülken Yayınları, ilk baskı 1935, son baskı 1997) adlı kitabından alınmıştır. *Bilim ve Ütopya* dergisi bu yazıdaki eski Türkçe sözcükleri günümüz Türkçesine çevirmiş, arabaşlıklar ekleyerek yayımlamıştır (Kasım 2001, sayı 89, s.24-36).

bin Mehmet Ebülferec) *Mecmuat-ül-elhan* adlı eseriyle, Farabî'nin *Anasır-ül-musikî*'si çevrildi. Tuleytule'de (Toledo) İslam Doğu müziğinin etkisini gösterecek önemli belgeler vardır: Alphonse le Savant'ın bu sırada yazdığı ve Eskurial Kütüphanesi'nde bulunan büyük bir eserde 1170'te rahip Guy d'Arezzo tarafından icat edilen bir notadan ve ondan önce İslamlardan geçen beş hatlı ve anahtarlı notadan söz edilmektedir. Bu kitaba göre mağribî havaları ve Doğu müziği kuramları, Batı müziğini kilise ilahilerinin darlığından kurtarmıştır.

Doğu'dan Batı'ya Geçen Sözcükler

Salerno okulu ilkönce İslamlar tarafından kurulmuş, sonradan İtalyanların eline geçerek tüm kurumlarıyla sürdürülmüştür. 10. Alfons'un astronomi tabloları İslamların astronomiye ilişkin keşiflerinin sonucuydu. Tıp incelemelerinin yanında İslam bilginlerinin botanik, kimya ve eczacılığa ilişkin önemli eserleri de çevriliyordu. Bu hararetli çeviri faaliyetinin sonucunda birçok Arapça sözcük Batı dillerine geçmeye başlamıştır. *Alambis*, *alkalis*, *alcalin*, *alkool*, *alkermès*, *alchimie* gibi kimyaya ait birçok terim bu sırada Batı dillerine geçti. Ziraat, botanik, doğa bilimleri aracılığıyla giren sözcükler sayısızdı. Bunlardan örnek olarak vereceklerim bu dönemde İslam uygarlığının gerek teknik, gerek bilim açısından Batı üzerinde ne denli etkisi olduğunu gösterir. Bu sözcüklerden her biri o zaman Doğu'dan Batı'ya nelerin aktarılmış olduğunu anlamaya yararmaktadır: *sükker* (sucker, sucre), *kutun* (coton, algodon, =İspanyolca), *zafran* (safran), *elharşuf* (artichait), *harrup* (le carrauge), *narenç* (orange), *nilüfer* (nenufar), *sudda* (soude), *misk* (musc), *mumya* (momie), *şerap* (sirop), *nuha* (nuque), *râhat* (raquette= el içi), *elkimya* (alchimie), *elcebr* (algèbre), *sıfır* (zero, zéphirium), *elkubbe* (coupole, alcôve), *matrah* (matelas), *emirülbahr* (amiral), *mehazin* (magasin), *busle* (boussole), *elharezmi* (algorithme), vb...

Rakamlar, Kâğıt, Pusula, Barut ve Matbaa

Gerçekten de pirinç üretimi, dut, şeker kamışı, pamuk ekimi, şeker ve ipek imali, hububat için silolar yapılması, arazinin kanallarla sulanması yöntemleri; daha birçok ziraat ve sanayi tekniğine ait eserler bu dönemde İslamlardan alınmıştır. Uzun zamanlar şerefi Avrupalılara verilen bazı teknik icatların, gerçekte çok eski zamanlardan geldiği artık herkesçe bilinmektedir. Bunlardan özellikle önemli olanlar: *rakamlar, kâğıt, pusula, otomatik saat, barut ve matbaa*dır. 14. ve 15. yüzyıllarda Batı'da birdenbire ortaya çıkan bu önemli yenilikler eskiden beri bu döneme, kendiliğinden uyanan bir keşif ve icat çağı gözü ile bakılmasına neden oluyordu. Fakat bunların kökleri ve Batı'ya nasıl geçtikleri incelenince mesele bütün önemini kaybeder.

Rakamlar, ilkönce Hintliler tarafından kullanılmıştır. İlk İslam matematikçileri, örneğin Harezmi buna "hesab-ı Hindi" diyordu. Endülü's'te "hesab-ı gubarî" terimi kullanıldı. Bunun esası bir dairenin birbirine dik iki çapla bölünmesidir. Daire merkezi sıfırı göstermek üzere çapların çeşitli parçalarının alınması birden dokuza kadar sayıları gösteriyordu. Bu şekillerin az çok değişerek Batı'ya geçmesi Romalıların işaretleri yerine kullanılan bugünkü rakamları oluşturmuştu.

Kâğıt, ilkönce Türkler arasında ve Çin'de kullanılmıştır. Fakat Türkler ve Çinliler kâğıdı ipekten yapıyorlardı. Kuteybe, Semerkant'ı zaptettiği zaman orada kâğıt fabrikaları bulmuştu. Bundan pek az sonra 706'da Mekkeli Yusuf Amru ipek yerine pamukla kâğıt yapmaya başladı. İslam ülkelerinde bu yeni şekil yayıldı. II. Henri zamanında bütün Avrupa'da Dımyşk kâğıdından söz ediliyordu. 1270-1300 civarında kâğıt Avrupa'ya girmeye başladı. Orta zamanda Mısır'ın Araplar tarafından işgalinden dolayı papirüs çok azalmış olduğu için kitap yazmak son derece güçtü. Çok defa eski kitapları silerek baştan yazıyorlardı. 14. yüzyılda kâğıdın Avrupa'ya girmesi yayını birdenbire kolaylaştırdı.

Pusula da diğerleri gibi Çinlilerden Türklere, oradan Araplar aracılığıyla Avrupa'ya geçmiştir. Pusulanın Gioja d'Amalfi tarafından Avrupa'da icat edilmiş olduğu hakkındaki söylenti tamamıyla yanlıştır. Endülüs yoluyla geçtikten sonra iyileştirilmiş olması mümkündür.

Barut da, Hristiyan milletler arasına ancak 14. yüzyılda girmiştir. Fransa'da ilk defa 1338'de kullanıldı. İngilizler Crécy Savaşı'ndan sekiz yıl sonra ilk defa barutlu silah kullandılar. Oysa İslamlar bundan yüzyıllarca önce kuşatmalarda barut kullanıyorlardı. Barutun Batı'da icat edildiği hakkındaki eski söylentiler de tamamiyle asılsızdır.

Matbaa, bir tür ilkel litografya halinde ilkönce Çinliler tarafından kullanılmıştır. Türkler aracılığıyla Araplara geçtikten sonra, bir parça geliştirilmiştir. Batılılar parçalara bölünmemiş tahtadan oyulmuş matbaayı Endülüs'ten öğrendiler. Gutenberg zamanında yalnızca harfler ayrı ayrı oyulmaya başlandı.¹

Ortaçağ Batı Kütüphanelerinin Durumu

Genel inaniş'a göre Mısır'ın İslamlar tarafından alınmasından sonra Batı'da papirüsün azalmış ve kitap yazmanın çok güç, hatta bazen olanaksız bir hale girmiş olduğu kabul edilir. Bu olayın bir dereceye kadar etkisi olsa bile, barbar istilası, Hristiyan bağnazlığı, Yunan uygarlığından habersizlik, kaynakların zayıflığı, bu devirde Avrupa'nın fikir ve bilgi açısından düşkünlüğünü açıklayacak gerçek nedenlerdir. Gerçekten de, Avrupa'nın en zengin kütüphanelerinden biri sayılan Saint-Gall Kütüphanesi'nde 860'ta ancak 400 kitap vardı. Fakat 12. yüzyılda İslamlarla temas sonucunda başlayan uyanış hareketi birdenbire yayın faaliyetini arttırdı: Bu yüzyılın sonlarına doğru Saint Vincent de Laon Kütüphanesi'nde 11 bin kitap bulunuyordu.

1 Viardot'un kitabı; Wartbourg'un Fransızcanın gelişimi hakkındaki eseri, Gibbon'un "Roma Tarihi", Akyiğit Musa Bey'in "Garp Medeniyetine Bir Nazar"ı vb...

İslamla temastan önce orta zaman Batı kütüphanelerinde bulunan eserler yazar ve tür açısından da çok fakirdi: Örneğin Saint-Gall Kütüphanesi'nde felsefe adına Apul  'nin kitapları; İsidore ve Cassiodore'un kitapları; Bo  c  'nin birkaç eseri, 11. yüzyıldan itibaren bu ki  şinin mantık kitapları bulunuyordu. Bu açıklama bize o zamanki Batı düşüncesi ufkunun ne derece dar oldu  ğunu göstermeye yeterlidir. Her türlü bilimsel araştırma aracından yoksun olan bu dönemde Batı düşüncesinin biricik silahı soyut ve kelimeci (dialectique) tartı  şmaydı; çok dar ve gerçeklik ile ilgisiz sorunlar etrafında yüzyıllarca süren bu sonuçsuz, bo  ş tartı  şmalar işte bundan ileri geliyordu. Oysa aynı dönemde Doğu'da Farabî, İbni Sinâ, Razî, Nas  r Tusî gibi pozitif bilimler ve felsefe alanında çok verimli araştırmalar yapmış olan büyük d    n  rl  r yetişmiş bulunuyordu. İslam uygarlığının düşünce düzeyi açısından bu ölçülmez yüksekliğini, bizzat Batılılar artık yavaş yavaş görmeye ba  lıyorlardı.

Doğu Biliminin Batı'ya Giri  şinin     Aşaması

11. yüzyıl sonlarında Avrupa'da Doğu'ya kar  şı ilgi uyandı: Haçlı Seferleri, Endülüs ve Sicilya medreseleri, nüfus yoğunluğu ve merkezileşme kar  şısında eski Batı okul ve bilim sisteminin yetersizliği İslam dünyasıyla temas etmeyi ve genişlemeyi zorunlu kılıyordu. İlk defa rahipler arasında Fransa'da ve özellikle Normandiya'da ilk bilim hareketleri gelişti.² Fransa Kralı Hugue Capet Hanedanı'ndan Robert, Gilbert'e öğrencilik yapmış olup bilim ve bilgin dostu diye tanınıyordu. Güney İtalya'yı, Calabria ve Sicilya'yı istila ettiği zaman İtalya medreselerini görerek oradan birçok şeyler

2 Avrupa'daki uyanı   hareketinin görünürdeki nedeni olarak Hıristiyanlık hislerinin güçlenmesini de gösteriyorlar. Bu dönemlerde Batı'da Hıristiyanlık heyecanı çok yüksekti. Benedikten gibi bazı tarikatların Arapça   ğrenerek İslam ve Yunan bilimini nakletmek konusunda gösterdikleri gayret buradan geliyor. Fakat gerçekte bu dinî taşkınlığın asıl nedenlerini, Batı cemiyetinin maddi yoğunlaşmasında, kendine yeni   ıkı   noktaları bulmaya mecbur olmasında aramalıdır.

nakletti. Bu suretle Sicilya ve Napoli Medreseleri İslam biliminin Batı'ya sokulması için bir geçit görevi gördü. Birinci aşamada: İtalya, İspanya ve Güney Fransa'dan birçok kimselerin İslam medreselerinde okumaya geldiklerini görüyoruz: Matematik, felsefe, tıp ve astronomi okuyan öğrenciler bir süre sonra yeni açılacak ilk Batı üniversitelerinin profesör adayları oldular.

İkinci aşamada: Güney Avrupa'da İslam medreselerine öykünerek ilk üniversitelerin kurulduğunu görüyoruz. Binaların mimari tarzı, ders programları, öğretim yöntemleri tamamıyla medreselerin taklidi idi. İlk defa Napoli Krallığı'nda Salerno Medresesi'ni kurdular. Diğer Batı ülkelerinden öğrenim için buraya öğrenci gönderiyorlardı. Burada okutulan bilimler gramer, hitabet (retorik), mantık, aritmetik, müzik, geometri ve astronomi idi. Salerno aracılığıyla İslam medreselerinden İtalya'ya Aristoteles'in eserleri ve yorumları girmeye başladı. Sicilya Kralı II. Frederik bilimleri gözetmesiyle ünlüydü. Napoli medresesini kurdurdu. Aristoteles'in eserlerini Arapçadan Latinceye çevirtti. Zamanın bütün bilginlerini sarayına topladı. İbni Seb'in ile felsefi yazışmaya girdi.³ Castille ve Lyon hükümdarı X. Alphonse, İslam eserlerini inceleterek astronomi cetvelleri yaptırdı. Bu sırada Padoue, Napoli, Cappua ve Toilosue'da, daha sonra Lyon'da önemli medreseler kuruluyordu.

Üçüncü aşamada: Artık İslam bilimi İtalya medreseleri aracılığıyla Fransa'ya ve diğer Batı ülkelerine sokulmaya başlamıştı. 13. yüzyıl başlarında Boulogne ve Montpellier Medreseleri kuruldu. Biraz sonra Paris Üniversitesi çalışmaya başladı. Bu yüzyılda artık aynı model üzerinde Oxford, Cologne Üniversiteleri kurularak yeni bilim İngiltere ve Almanya içlerine sokulmuştur.

Yeni bilimin Batı'ya bu üç aşamada girişi, bir taraftan da büyük bilginlerin yetişmesine, bunların ülkelerine giderek etraflı kişisel

3 Felsefe yılı, 2. ciltte Prof. Şerafeddin Yaltkaya'nın makalesine bakınız. A.F. Mehren, *Correspondance philosophique d'Ibn Seb'in avec l'empereur Frederic II.* (1897) Florence.

araştırmalara koyulmasına neden oldu. Afrikalı Constantin, Ad  lard ilk defa bu araştırma işine girdiler. 11. yüzyılın sonlarında Kartaca'da doğan Constantin bütün Doğu'yu gezdi. İşlam ve Yahu-di bilginlerinin tıbbi eserlerinden başka Hippokrates'in *Aphorisme*'leriyle, Galenos'un diğer iki kitabını Arapçadan   evirdi. Yunan bilimi hakkındaki etraflı bilgi ilk kez bu çevirilerden sonra başladı. 12. yüzyılın başlarında Ad  lard de Bath Yunanistan'da ve İşlam   lkelerinde geziler yaptı. Özellikle matematiğe ilişkin eserleri çevirdi.   klides'in *Usul-  l-hendese*'sinden başka El-harezmi'nin astronomi ve aritmetiğe ilişkin bütün eserlerini Latinceye   evirdi. Eflâtun felsefesine eğilimi olan Adelard aynı zamanda Arapçadan *Tim  eos*'u da çevirdi. 1215'ten sonra artık Arapçadan Latinceye bilim ve felsefe kitaplarının   evirisi Batı'da en önemli mesele halini aldı. 13. ve 14. yüzyıllarda açığa çıkan, Saint Thomas ve Albert le Grand ile başlayan felsefe hareketleriyle, Rönesans'ı a  an büyük bilgin ve düşünürlerin yetişmesi bu harareтли çeviriler sayesinde mümkün olmuştur.

Batı Ortaçağında   eviri Hareketi Başlıyor

Afrikalı Constantin ile 11. yüzyıl sonlarında başlayan   eviri faaliyeti 12. yüzyıl içerisinde birdenbire yoğunlaştı. Alain de Lille (  l  m   1203), Africanus tarafından çevrilmiş olan Nemesis'  n *De la Nature de l'homme* adlı eserini yorumladı. Arapçadan çevrilen eserlerle bazı broş  rl  r (kompendium) oluşturuyordu. Hristiyan ilahiyatı yanı başında okutulmakta olan yeni bilimler (trivium: söz-dizimi, mantık, hitabet) ve (quadrivium: geometri, aritmetik, müzik, astronomi) olmak üzere yedi bilgiden oluşmaktaydı. Bütün bu bilgilerde Aristoteles,   klides ve Batlamyos'a ait Arapça   eviriler ve yorumlara dayanılıyordu. Henüz Eflâtun diyalogları bilinmiyordu. İşlamlar gibi *Tim  e* ile *Cumhuriyet*'ten başka eserlerini tanıımıyorlardı.

Aristoteles'in eserlerinden *Birinci analitikler*, *İkinci analitikler*, *Sofistlere reddiye*, *Topikler* 1125'te Arapçadan Latinceye çevrildi.⁴ Henüz Yunan felsefesinin diğer kitapları esas olarak bilinmiyordu.

Toledo'daki Çeviri Okulu

Tuleytule (Toledo)'de 12. yüzyılda bir çeviri okulu kuruldu. Burada ilkönce rahip Raymond'un etkisiyle (1125-1151) Arapçadan Latinceye *İkinci analitikler* Themistios'un yorumuyla beraber çevrildi. *Topikler*, *Sofistlere reddiye* de bunlardan sonra çevrildi. Aynı okulda *Gerard de Cremona*, rahip Raymond'dan sonra çalışmaya başladı (ölümü 1187). Aristoteles'ten *Mèteores'u*, *Physique'ı*, *Du Ciel*, *De la Generatione et corruptione'yi*, Aristoteles'e atfedilen bilindik *apocryphe* eserleri: *Theologie'yi*, *De Causis'ı* vb. çevirdi. Bu iki gayretli çevirmenden sonra bu okulda Yunanca da öğretilmeye başladı. Bu dönemde bir de *Metafizik* çevrilmiştir (yalnız M ve G kitapları eksiktir. Bunlar ancak 1270'te çevrildi). Aynı zamanda *Metafizik'ın* bir de Arapça yorumu çevrilmiştir.

Bu yolla Yunanca aslından çeviriler başladı. Çok defa Arapça çevirilerle Yunanca metinler karşılaştırılıyor, böylece aradaki farklar ortaya çıkarılıyordu. Bütün Yunan metinleri bulunmadığı için, bazen de Arapçaları ile tamamlanıyordu. *Henri de Brabant* ilk kez bu asıl Yunancadan çeviri yapanlardandır. Robert de Moerbeke (1286-1315), Robert Grossetese, Mesinalı Bartholomeos, Aristoteles'in bir kısım eserlerinin Yunanca aslı ile Arapçalarını karşılaştırdılar. Özellikle bu sırada İslamların hiç tanımadıkları *Politique'ı* çevirdiler.

Diğer taraftan da doğrudan doğruya İslam düşünür ve yorumcularının, Yahudi düşünürlerin eserleri çevrilmekteydi: Böylece Batı'da El-Kindî, Farabî, İbni Sinâ, İbni Cebirul, İbni Me'mun, Ha-

4 E. Bréhier, *Histoire de la philosophie*.

rezmî, El-Battanî, Razî, İbni Heysem gibi düşünür ve bilginlerin birçok eserleri Latinceye çevrilmiş bulunuyordu. 13. yüzyılın ortalarında *Organon* yorumu hariç İbni Rüşd'ün bütün Aristoteles yorumları Paris Üniversitesi'nce bilinmekte idi. Oysa 13. yüzyılda Eflâtun'dan ancak Araplar aracılığıyla *Timeos* ve Yunancadan *Phe-don* ve *Menon* çevrilmişti. Aynı yüzyılın ikinci yarısında Sextus Empiricus'un *Hypotyposesi* çevrildi. Böylece yavaş yavaş İslam düşünürleri ve Aristoteles'in düşünsel ufku dışına çıkılmaya başlanmıştı.

Dominique Gundissalvi ve İzleyicileri

Ortaçağ Batı çeviri faaliyetinin en önemli isimlerinden biri de Dominique Gundissalvi'dir. Aristoteles ve Yeni Eflâtunculuk felsefeleri Batı'da ilkönce bazı derleme ve özetler halinde yapıldı. Bunu yapanların en büyüğü Gundissalvi'dir (ölümü 1151). Sègovie'de ruhani reis olan bu kişi birçok çevirilerinden başka Farabî'nin felsefesini izleyen *De Divisione philosophiae* adlı bir eser de yazdı: Burada geleneksel yedi bilgi sistemini bozarak onun yerine Aristoteles felsefesine uygun İslam ansiklopedik sınıflamasını (yani fizik, matematik ve metafizik sınıflaması) koydu. Sınıflamasında ve bilimleri açıklayışında tamamıyla Farabî'ye sadık kaldı. Batı dünyası için çok yeni ve özgün olan bu sınıflama tarzı yeni üniversitelerde uzun süre etki yapmıştır.

Gundissalvi aynı zamanda Gazalî çevirmeni idi. *Logica et philosophia Algazelis arabica* adlı eserde Gazalî felsefesini özet olarak verdiği gibi, diğer kitaplarında Farabî ile Gazalî'nin varlık anlayışlarında uzlaştırma yapmaya çalıştı. Onun başladığı bu yolda daha sonra Guillaume d'Auvergne yürüdü. İslam düşünürlerini *augustinisme* lehine yorumladı. Ondan sonra özellikle İbni Sinâ (Avicenne)'nın hemen bütün eserlerinin Latinceye çevrilmesinden sonra bu

uzlaştırma uğraşları gittikçe çoğaldı. Roger Bacon ve Jean Peckam da bu yolu izlediler. Bunların temsil ettikleri felsefi gelenek üzerinde İbni Sinâ'nın etkisi çok büyüktü.⁵

Albertus Magnus ve İbni Sina Etkisi

İbni Sinâ'dan etkilenen diğer büyük bir düşünür de Albertus Magnus (1206-1280)'tur. Bu kişi Aristo'nun eserlerinden çoğuna ait açıklamalar yazdı. *De Causis*'i yorumladı. Bütün eserlerinde İbni Sinâ'nın büyük etkisi vardır. İbni Bâcce (Avempace)'nin eserleri üzerindeki derin incelemeleri Albertus'u İbni Sinâ ve Gazalî'ye yöneltti. Aristoteles'i İbni Rüşt'ün şerhleri aracılığıyla okudu. Fakat Farabî-İbni Sinâ geleneğine daha çok bağlı kaldı.⁶

İbni Sinâ'nın varlık sorununa ilişkin kitaplarındaki "tabiat" kategorisi Albertus'ta aynıyla "naturalia" olarak geçiyor. İbni Sinâ'ya göre insanların "nefs-i âkil"inde iki kuvve (yeti, niyet, tasarı) vardır: 1) Kuvve-i âmile, 2) kuvve-i âlime. Bu ikisinin toplamına akıl deniyor. Bunlardan biri "aklî amelî" (pratik akıl), diğeri "aklî nazarî"dir (teorik akıl). Fakat burada o tamamıyla Aristoteles'e bağlı olup çağdaş anlayıştan uzaktır. Aynı düşüncüyü Albertus'ta da görüyoruz. Ona göre de bir *intellectu operativus* bir de *intellectu speculativus* vardır.

İbni Sinâ *İşârât*'ta dolaysız bilgi olan "hads" ile dolaylı bilgi olan "el-fikri"yi ayırıyor. Aynı ayırım Albertus'ta da görülmektedir. Kısacası Saint Thomas'ın üstadı bu büyük Ortaçağ düşünürü, bütün İslam kaynaklarından, fakat özellikle İbni Sinâ'dan etkilenmiştir.

5 Et. Gilson, *Les sources gréco-arabes de l'augustinisme avicennisant* (Arch. D'hist-doct. Médiévale, 1930).

6 B. Haneberg, *Zur Erkenntnislehre von Ibn Sinâ und Albertus Magnus*, 1866-68.

Batı Ortaçağı'nda Aristoteles'i en iyi inceleyen Saint Thomas Aquinas'tır (1227-1274). Aristoteles'in eserinden büyük bir kısmını yorumladı. O dönem yapılmış olan bütün çevirileri inceledi ve eleştirdi. Aristoteles'ten yaptığı yorumlar şunlardır: *De Interpretatione*, *Sonuncu analitikler*, *Fizik*, *Metafizik* (12 kitabı), *Etik*, *De Anima*, *Mèteores*, *De Coelo et Mundo* (3-1. kitaplar), *De Generatione*, *Politik* (4-1. kitaplar). Bunlardan başka Boèce'in ilahiyat kitaplarını, *De Causis*'i yorumladı. İbni Rüşd'ün Aristoteles yorumlarını *Contra Averroistas* adlı bir eserde eleştirdi: İskender Afrodisî'nin yorumlarına saldırarak yapılmış olan İbni Rüşd yorumlarını eleştirmekle, Aristoteles'i tekrar Hristiyanlık ve teslis (Hristiyanlıkta Tanrı'nın üç ayrı kişiden oluştuğuna inanma) fikirleriyle uzlaştırmayı amaçlıyordu. Bu konuda üstadı Albertus ile, dolayısıyla İbni Sinâ'nın düşüncelerinden de yararlanmaktaydı. Saint Thomas "ukulü mütemeyyize" (ayrık akıllar = *les intelligibles séparés*) meselesinde İbni Rüşd ile İbni Sinâ'nın düşüncelerini açıkladıktan ve eleştirdikten sonra kendi düşüncesini de açıklıyordu.

Saint Thomas İslam düşünürlerinin Aristoteles hakkındaki bütün çözümlemelerinden yararlandı. Onların uzlaştırmacılık yüzünden düştükleri çelişkileri ortaya çıkardı. Aralarında yaptığı ince karşılaştırmalarla onlara daha yüksek ve genel bir perspektifle bakmayı başardı.

Aristoteles felsefesinin illetler (nedensellik) kuramında hâkim olan iki zıt ilkedен, yani gaî illetle (amaç neden) muharrik illetten (devindirici neden) birincisi üzerinde durarak Aristoteles'i bir tür doğacılık (naturalisme) değil, fakat sun'icilik (artificialisme) anlamında yorumladı.

Bu sayede eski Yunan felsefesinin dinsel düşünce ile uzlaştırılması yolunda Farabî ve İbni Sinâ'dan beri yapılan ve yarıda kalan girişimler ilk kez başarıya ulaşıyordu.

Batı'da İbni Rüşdcülük ve İbni Sinâcılık

13. yüzyıl ortalarına doğru Paris Üniversitesi'nin asıl programı İbni Rüşd'ün bütün Aristoteles yorumlarını çevirmektir.

Bu zorlu işle birçok çevirmen ve özellikle Siger de Brabant uğraşıyordu. Bu yolla yüzyılın sonlarına doğru Avrupa'da güçlü bir İbni Rüşdcülük (averroïsme) akımı belirdi. Bu hareket, yukarda sözünü ettiğimiz İbni Sinâcılık (Augustinisme) ile uzlaşarak ve gelişerek, bir Hristiyanlık felsefesi halini almıştı. Oysa İbni Rüşdcülük Aristoteles'in metnine sadık kalıyor, eleştiriden kaçmıyor; bu yüzden dini felsefe ile tamamiyle barışmıyordu. Bundan dolayı iki akımın çarpışması adeta antikçağ ve Ortaçağ düşünceleri arasındaki bir mücadeleyi temsil etmekteydi. Yalnız dikkat edilecek nokta şurasıdır ki, 13. yüzyılın sonlarına kadar süren ve nihayet İbni Sinâcılık'ın gelişiminden doğmuş *thomisme* felsefesinin yengisiyle sonuçlanan bu fikir mücadelesi, Batı Ortaçağı'nda İslam felsefe geleneğinin ne kadar kuvvetle yaşadığını göstermeye yeterlidir.

Oxford Üstatları

13. yüzyıldaki çeviri ve yorum faaliyetinin önemli kollarından birisi de Oxford üstatlarıdır: Bunlardan ilk kez Alexandre Neckham (ölümü 1217) Aristoteles'in *De Coelo*'suyle *De Anima*'sını İspanya'da dolaşan ve Arapça öğrenen dostu Alfred l'Anglais aracılığıyla çevirdi. Sahte bir Aristoteles eseri olan *De Congelatis*'i Arapçadan Latinceye çevirdi. Hippokrates'in *Aphorisme*'leriyle Calinos'un *Art médical*'inden söz etti.

Aynı okuldan Michel Scott (ölümü 1235) Al-Patragius'un *Sphères de astronomes*'unu, İbni Rüşd ve İbni Sinâ'nın birçok eserlerini, Aristoteles'in *Histoire des Animaux*'unu, Arapçadan Latinceye çevirmiş, bu sonuncusunu Sicilya Kralı II. Frederik'in adına sunmuştur. Dante bu astronomi bilginini cehennemde betimlemektedir.

Oxford okulunun önemli isimlerinden biri de, bu üniversitenin rektörü olan Robert Grosseteste'dir (ölümü 1253). Baur tarafından basılan 29 kitaptan oluşan kataloğunun içinde birçok önemli çeviri ve derlemeler vardır. Robert ilkönce Aristoteles ve Batlamyus'tan yapılmış olan çevirileri inceledi ve eleştirdi. Bilimsel araştırmalarında eski metinlere sadık kalan *thomisme*'e muhalefet etti. Bu yol-la bütün Oxford üstatları gibi, eski Yunan ve İslam bilimine karşı gösterdiği ateşli ilgisiyle doğrudan doğruya doğa bilimlerine karşı eğilimi güçlendirerek İngiliz Ampirizmini hazırladı.⁷

Oxfordcuların en önemlisi Roger Bacon'dır (1210-1277). Dil, matematik ve doğa bilimleri araştırmalarına coşkuyla kendini vermiş olan bu büyük düşünür, Ortaçağ'da bir tür büyücü ve "occultiste" gibi tanınmış ve bu yüzden mahkûm olmuştur. Hem yeni dönemi açan Francis Bacon'ın büyükbabası, hem de İngiliz Ampirizmini kuranlardan biri olan Roger Bacon'a bütün Yunan tıbbı, İslam bilgin ile düşünürleri ve özellikle Razî (Alrazes) büyük etki yapmıştı: *Deney* (experimentum) sözcüğü onun bilimsel araştırmalarına sıkıca bağlıydı.⁸ İbni Rüşt ve İbni Sinâ akımları Fransız Rasyonalizminin köklerini hazırladığı gibi, İslam doğacıları aracılığıyla tanınan Yunan bilginleri ve özellikle Razî'nin felsefesi de İngiliz Ampirizmi üzerinde etkili oldu.

Çeviri döneminin Polonya'da yetiştirdiği en tanınmış isim Wite-lo'dur (doğuşu 1230). Ülkesinde yetiştikten sonra İtalya'ya yerleşti. Saint Thomas ve Moerbeke'nin dostu idi. Bu kişinin ricası üzerine Yunan matematikçilerine ilişkin önemli bir derleme yazdı. *Perspectiva* adını verdiği bu kitabı Öklides'in eserlerinden, Apollinus'tan, Batlamyus'un *Optique*'inden ve özellikle İbni Heysem (Alhazen)'in *Optique*'inden önemli parçalar aldı. Bunlardan bir kısmı daha önce Arapçadan Latinceye çevrilmişti. Bir kısmının çevirilerini doğrudan doğruya kendisi yaptı.⁹

7 Emile Bréhier, *Histoire de la philosophie*, t.I, fasc. III, p.695.

8 Age, p.693.

9 Age, p.699.

Sadece Aktarmakla Kalınmadı

Batı Ortaçağı'nda, eski Yunan ve İslam bilginleri aktarılmakla kalmadı. Bir kısmını yukarda da belirttiğimiz gibi bunlardan başlıcalarına ait önemli yorumlar yazıldı. Bu yolla eski Yunan ve İslam yorumları eleştiriliyor ve yeni görüşlere giriliyordu. 13-14. yüzyıllarda en fazla yorumlanan Aristoteles idi. Henüz bilim alanında araştırmalara girilemediği için yalnızca eski üstatların eserleri izleniyordu. Fakat felsefede din ile akıllı uzlaştırmak arzuları, diyalektik bir yöntemle yeni yorumlar yapmaya yetiyordu. Batılılar bu dönemde Aristoteles'e ait eski Yunan yorumlarında Alexandre d'Aphrodisie'i (2. yüzyıl), Porphyre'i (3. yüzyıl), Themistios'u (4. yüzyıl), Ammonius'u (5. yüzyıl), Philopon ve Simplicius'ü (6. yüzyıl) Arapça çevirileri aracılığıyla öğrenmişlerdi.

İslam düşünürlerinin yorumlarından El-Kindî'yi (9. yüzyıl), Farabî'yi (10. yüzyıl), Gazalî ve İbni Sinâ'yı (11. yüzyıl) ve özellikle en tam olarak İbni Rüşd'ü (12. yüzyıl) biliyorlardı. Bu sonuncusunun el yazısıyla birçok Latince çevirileri Batı kütüphanelerinde saklanmaktadır. Bunlar 1840'tan itibaren Batı'da basıldı.¹⁰

Ortaçağ'da Latince yorumlar bu iki ilke üzerine dayanarak oluşmuştur. Bunların karakteri Aristoteles felsefesini Hristiyanlıkla uzlaştırmaktır. Bu tespiti bazıları tamamıyla rasyonalist bir görüşle yapmakta, bazıları Saint Augustin'in irrasyonalizmine başvurmakta, bazıları da Hristiyanlık veya Aristoteles tarafını tutarak uzlaştırma olanaksızlığını göstermektedirler.

Latince ilk yorum 6. asırda Boèce'e dayandırılan, fakat kuşkulu olan yorumdur. Bundan sonra da 13. yüzyıla kadar hiçbir hareket görülüyor. Bu uyuşukluk döneminden sonra Arapçadan yapılan esaslı çevirilerle yorum faaliyeti tekrar canlandı. Bu yüzyıl içerisinde-

10 Bu yayınlanan çeviriler hakkında dağınık olarak bütün kaynaklarda, fakat özellikle şu eserde açıklama vardır: Victor Chauvin, *Bibliographies des ouvrages arabes ou relatif aux arabes, publiés dans l'Europe chrétienne*. Liège (1892-1922), 12 vols.

de Vincent de Beauvais'nin, Albertus Magnus'un, Saint Thomas'ın yorumları görülüyor. Bunlardan kuşkusuz en önemlisi sonuncusunun yorumlarıdır. 14. yüzyıl başlarında İngiliz düşünürü Duns Scott'un yorumları vardır. Ortaçağ'ın Aristoteles'e ilişkin tanınmış son yorumu 17. yüzyıl başlarında yetişen Sylvester Maurus'a aittir.

Rönesans'a Gelirken...

14. ve 15. yüzyıllarda Batı üniversitelerinde büyük bir gelişme görülüyor. Yeni bilimsel ve felsefi araştırmalar, yavaş yavaş kendilerini eski medrese geleneklerinin yerine kabul ettiriyorlardı. Programlarda temel değişimler oluyor; bir taraftan da bu değişimlere direnen medreselere dışarda güçlü saldırılar ve eleştiriler başlıyordu.

Öklides, Calinos ve Batlamyus'un hemen bütün eserleri bu yüzyıllarda çevrilmişti. Bu bilimsel çeviriler sayesinde artık deneysel ve pozitif alana girilmeye başlanmıştı. 13-14. yüzyılların sırf dinî ve diyalektikçi olan anlayışına karşı genel bir muhalefet ruhu uyanmaya başladı. Bir taraftan da Eflâtun çevirileri gittikçe çoğalıyordu. Arapça çevirilerin yetersizliğinden dolayı uyanmış olan Helenizm merakı, gittikçe güçlenerek nihayet 15. yüzyılda diğerinin yerini tutacak düzeye geldi.

Bundan dolayı 15. yüzyıl "İslamisme"e karşı Helenizmin, Aristotelesçiliğe karşı Eflâtunculuğun, diyalektikçiliğe karşı deneysel anlayışın ortaya çıktığı ve gittikçe onlafta üstün gelmeye başladığı yüzyıldır. İşte Rönesans'ı açan bu tepkidir. Yalnız unutmamak gerekir ki, bu tepki de, yine bu uzun çeviri ve yorum faaliyetinin içinden onun zorunlu sonucu olarak doğmuştur.

Tercüme faaliyetinin doğurduğu araştırmalara karşı muhalefet iki kaynaktan geliyordu: Birisi eski Yunan bilimini, Hristiyan inanışları için tehlikeli gören kiliseden; diğeri de Eflâtunculuk ve bilim anlayışının Aristoteles felsefesine karşı saldırılarından.

Papalar, Bacon ve Duns Scott gibi nominalist düşünürleri mahkûm ediyorlardı. 1346'da Nicolas d'Autrecourt mahkûm edildi. Paris'te İbni Rüşdcülerin aleyhinde soruşturma başladı. Eserleri toplattırıldı; kendileri mahkûm edildi. Bu durumu açıklayabilmek için bir parça daha önceye dönmek gerekir.

Kilisenin Saldırısı

Paris Üniversitesi büyük Batı okullarının en eskisidir. 1200 tarihinde çeşitli bölümlerin öğretmen ve öğrencileri toplanarak üniversiteyi kurdular. Üniversite ilk yıllarından itibaren Aristoteles metinleri ve onun Arapça yorumlarının çevirisiyle uğraşmaya koyuldu. Bunları tamamlamak üzere İstanbul'dan gönderilen Yunanca bir *Metafizik* örneği de doğrudan doğruya çevrildi. O dönemde bu büyük hareketin başında Paris'te Gillaume d'Auxerre ve Philip de Grève gibi üstatlar vardı. Gillaume d'Auvergne Aristoteles'in *Fizik*'ine değer vererek, İbni Cebir ile uğraşmış, İbni Sinâ ve İbni Rüşd'ü eleştirmişti. Bilgi kuramı dolayısıyla Aristoteles'in kavramcılığına (conceptualisme) yaklaştı. 1215'te Aristo'nun *Organon*'u öğretiliyordu. Fakat metafizik ve fizik kitapları ile doğa bilimlerine ilişkin eserleri yasaklanmıştı. Aristoteles eserleri Paris'te yasaklanırken Toulouse'ta serbestti. Bu kentin üstatları da bu serbestlikten büyük oranda yararlanmaktaydılar.

Aristoteles *Fizik*'i sınırlılığına karşın, biricik derli toplu ve sistematik fizik idi. Ortaçağ bilginleri ilk kez doğa olaylarının tam bir açıklaması karşısında bulunuyorlardı.

13 Nisan 1231'den itibaren Papa IX. Grégoire, Aristoteles'in öğretilmesi aleyhindeki kararını yeniliyordu. Aristoteles'in *Fizik*'ini okutmak yasaktı. Ancak sansürden geçtikten ve hataları düzeltildikten sonra serbest bırakılabilecekti. On gün sonra Papa bir evi komisyon oluşturarak buraya Gillaume d'Auxerre'i de aldı. Bu komisyon, kararı bir parça değiştirdi. Bu dönemden sonra, doğrusu,

yeniden Aristo'nun fizik ve metafizik hakkındaki yazıları her tarafa yayılmaya başladı.

İyice anlaşılamayan nedenlerden dolayı Papa IV. Innocent yasaklama kararını 1245'te Toulouse Üniversitesi'ne de uyguladı. 1263'te IV. Urbain bu eski karar yenilediyse de, bu kararlara karşın çeviri ve yorumlamalar çeşitli yörelerde yapılmaya devam ediyordu. Sonuçta bütün bu kararlar fiilen hükümsüz kaldı. Eleştiri ve düzeltme şeklindeki çalışmalar çok ilerliyordu. Doğrudan doğruya Yunanca metinden yapılan çeviriler (yukarıda gördüğümüz Moerbecke gibi) Arapçadan yapılan çevirileri tamamlıyordu.

14. yüzyılda papaların felsefi araştırmalara karşı soruşturması tekrar canlandı. Fakat bu sefer daha çok doğa bilimlerine ilişkin incelemelere dayanan deneyciler ve nominalistler bu saldırıya uğruyorlardı. Aristoteles felsefesi, artık kilise ile uzlaştığı kabul edilerek saldırıdan kurtuluyordu. Fakat onun yerine bilimsel araştırmalar büyücülük, sihirbazlık ve özellikle müşriklik (Tanrı'ya ortak koşma, paganisme) suçlamalarıyla soruşturmaya uğruyordu.

Başta İbni Rüşt yorumları olmak üzere bütün İslam eserleri, bir taraftan Batı aydınları tarafından coşkuyla karşılanırken bir taraftan da bu biçimde dini ve siyasi şiddetli soruşturmalara uğramıştır. Bunlardan birincisi Endülüs'ün İspanyollar tarafından alındığı sıralardaki önemli olaydır. Ximènez tarafından Gımata (Grenade) meydanlarında 80 bin kitap yakıtıldı. Bu nedenle bütün Endülüs eserleriyle birlikte İbni Rüşt'ün Arapça asıllarından pek çoğu kayboldu. Çok şükür ki, bunlardan bir kısmı Mağrip'te yazılmış veya toplanmış olup daha önceden başlayarak 12. yüzyıla kadar ağır ağır Yahudiler tarafından aktarılmıştır.¹¹

Arapçadan Latinceye yapılan çeviriler 15. ve 16. yüzyıllarda yayınlanmaya başladı. Bunlar en çok Venedik ve Padova'da basılıyordu. İbni Rüşt'ün çevirileri ise ancak 1859'da J. Müller'in nezareti altında Münih'te basılmaya başlamıştır.

¹¹ E. Renan, *Averroès et l'averroïsme*.

Aristoteles Eleştiriliyor

Aristoteles'e karşı eleştiriler 16. yüzyılda başladı. 15. yüzyılda henüz Aristoteles'in bütün Yunan ve İslam bilimini toplayan saygın etkisi sürüp gidiyordu. Dante, *Monarchie* adlı eserinde olduğu kadar *Divina Comedia*'sında da Aristotelesçi anlayışa tamamıyla bağlıydı. Cesalpin, *Questions péripatéticiens*'de bu etkiyi sürdürdü. Padova okulundan Pomponazzi insanın evren içindeki yeri soruna Aristoteles'e dayanarak yanıt veriyordu. 16. yüzyıl başlarında İbni Rüşdcülük tekrar canlandı. Jerôme Cardan (1501-1576) ile Cremonini (1550-1631) bu akımı temsil ettiler. Fakat bütün bu karşı duruşlara rağmen eleştiri ve saldırılar da gittikçe güçlenmekte ve yayılmaktaydı.

Pétrarque, *Kendimin ve daha birçoklarının cehaletine dair* adlı polemiginde Hristiyanlığa ve Eflâtun felsefine dayanarak Aristotelesçilere ve bilhassa Aristoteles taklitçilerine saldırıyordu.¹² Nicolas de Cusa, Eflâtunculuğu Aristoteles'e karşı canlandırdığı için Rönesans'ın ileri gelen düşünürlerinden sayılır. İtalya'da Patrizzi, Aristoteles felsefesinin mantıkçı ve skolastik yorumlarına saldırıyor; Fransa'da Montaigne, medrese mantığına karşı kuşkuculuk perspektifiyle yaptığı eleştirilerinde aynı rolü oynuyordu. Rabelais, *Gargantua*'sında Aristocu dogmatik "üstadı sani"nin mükemmel bir hicvini yapıyordu ki, sonradan bu parça Molière'in *Mariage forcé*'sine ve oradan Ahmet Vefik Paşa'nın *Zor nikâh*'ına geçmiştir.

Mezhep çatışmalarının güçlenmesi, dinsel bağnazlığın artması da başka bir yoldan Aristotelesçi saldırı için bir bahane oluyordu. Bu yoldan hareket edenler Aristoteles'in kuru mantığını, yaratış ve doğa üzerinde iradi müdahaleyi yadsıyan metafiziğini gerçek dinî anlayışa tamamıyla karşı görüyorlardı. Bu türden eleştirileri getirenlerin başında Ramus diye meşhur olan Pierre de la Ramée gelir

12 Pétrarque, *Sur ma propre ignorance et celle de beaucoup d'autres*. Trad.: Juliette Bertrand, 1929.

(1515-1572). *Aristotelica animadversione* adlı eseriyle bu mücadeleye kapı açan Ramus çeşitli polemiklerinde ve Collège de France'daki derslerinde şiddetli saldırılarını sürdürdü. Karşısında yeni İbni Rüşdcülerle Padova Okulu'nu buldu. I. François, Ramus'un bütün eserlerini yasakladı. Sonradan II. Henri tarafından yasak kaldırıldıysa da Ramus, Saint-Barthélémy gecesinden iki gün sonra katledildi. 17. asırda bu eleştiriler özellikle Almanya'da coşkuyla karşılanmıştır.

Francis Bacon ve Yeni Bir Bilim Anlayışı Doğuyor

Aristoteles'e karşı muhalefetin diğer bir yolu da pozitif bilim araştırmalarıydı. Yeni araştırmalar ilerledikçe, kendiliğinden Aristoteles'e evren modelinin hataları ortaya çıkıyordu. Fakat Saint Thomas'tan beri kilise ile tamamen uyuşmuş olan Aristoteles felsefesi buna karşı boşuna direnişler yapıyordu. Bilim tarihini sürekli uğraştıran cisimlerin özellikleri, yerin hareketi, gibi sorunlardan dolayı Copernic, Kepler, Galile gibi bilginler kilisenin saldırısına uğradılar.

17. yüzyılda bilimsel araştırmaların sonuçları artık Aristotelesçiliğin direnişini kırmıştı. Yunan biliminin evren modelinin terk edilmesi zorunluluğu, aynı zamanda onun ussal prensipleri ve yöntemlerine de saldırıyı getirdi. Bir yüzyıl önce mantıksal eleştirileriyle Ramus'un ve deneye ilişkin fikirleriyle Léonardo da Vinci'nin başlamış oldukları bu yolda, şimdi materyalizmin yeni temsilcisi Gassendi ve yeni felsefeyi açarlardan Francis Bacon yürüdüler. Bütün bu eleştirileri toplayan ve yeni bir bilim yönteminin kurallarıyla onları tamamlayan bu sonuncusudur. Yeni felsefedeki rolü üzerinde ne kadar kuşku duyulursa duyulsun eleştiri döneminin en büyük kişiliği olduğu muhakkaktır.

Francis Bacon, *Instauratio Magna* adıyla 6 cilt üzerine yazmak istediği büyük eserini bitirememiş olmakla birlikte, bunun 1. cildi

olan *Novum Organum*'da Aristoteles'in kıyas yöntemini ve mantığını eleştirdiği gibi, 2. cildi olan *De Dignitate et augmentis scientiarum*'unda da deney ve tümevarım üzerine kurulmuş yeni bir mantığın ilkelerini oluşturmaya girişmiştir.

Doğu'dan Batı'ya Geçen Bilimsel Disiplinler

Aritmetik

İslamlar pratik aritmetiği ilk çeviri döneminde doğrudan doğruya Yunanlılardan aldılar ve Yunan harfleri yerine Arap harflerini koydular. Fakat sonradan Hint rakamlarını kabul ederek Yunan ve Hint aritmetiklerinin karışımından yeni bir aritmetik yöntemi buldular. Endülüslüler Hint aritmetiğine "he-sab-ı-gubarî" diyorlardı. Hint ve Yunan aritmetiklerinin birleşmesinden doğan bu yeni aritmetiğin işlemlerini hazırlayanlar arasında en ünlüleri Ebu-l-Fazl ibn Türk ve Mehmed bin Musa Harezmi adlı iki Türk matematikçisidir.

Avrupa'da Fibonacci diye tanınan Leonard de Pise tarafından 12. yüzyıl ortalarında yazılmış olan aritmetik kitabı, işte bu Mehmed Harezmi'nin *Hesab-ı-hindî*'sinden alınmıştır. Bu yıllardan Rönesans'ın ortalarına kadar Avrupa'da yazılmış bütün aritmetik kitaplarının esas kaynağı, Harezmi'nin bu kitabı olmuştur. Bu yüzden harflerle gösterilen aritmetik yöntemlerinin adı uzun süre "Algoritmi" diye kalmıştır. Ahmed Nesefi'nin *El-Mukanna* adlı eseri aritmetik alanında İslamların 11. yüzyılda ulaştığı en yüksek düzeyi göstermektedir. Kuramsal matematik alanında İslam dünyasında araştırmalar başlamıştı. İlk defa Eukleides'in *Elements*'i, *Kitab-el-anasır* diye çevrilmişken sonradan bu alanda Ebu-l-Vefa Buzcâni tarafından *Kitab-el-medhal ilel-aritmatikî* adlı eserinde özgün araştırmalar yapılmıştır. Kuramsal aritmetiğin 11. yüzyıldan sonra ihmal edildiği ve ondan sonraki eserlerde teoremlerin kanıtından vazgeçildiği, yalnız bilinen sayılar yardımıyla bilinmeyen sayıların bulunmasına yarayan yöntemlerin gösterilmiş olduğu anlaşıyor. Ba-

haeddin Amili, düşünsel aritmetiğe ilişkin *Hülasat-el-hesab*'ı yazdığı gibi, bu eser sonradan Maraşlı Abdülkerim tarafından şerh edilmişti. "Hesab-el-havai" dedikleri bu yöntem de 12. yüzyılda Batı çevirileri aracılığıyla Avrupa'ya geçti.

Aritmetik alanında İslam dünyasındaki en önemli keşiflerden biri ondalık yöntemin bulunmasıdır. Matematik tarihlerinden birçoğunda bu ondalık sisteminin 1579'da M. da Viette tarafından keşfedildiği yazılır. Viette 1579'da yazmış olduğu *Canon mathematicus* adlı eserinde ondalık kesirden söz eder. Nitekim Simon Steven 1585'te yazmış olduğu *La Disme* adlı eserinde bu sistemi açıklarken doğrudan doğruya Viette'ye dayandığı için, bu ondalık kesirlerin icadı hakkında birtakım yanlış fikirlerin yayılmasına neden olmuştur. Oysa 1420'de, yani İstanbul'un fethinden 33 yıl önce Gıyaseddin Cemşid, *Risalet-el-muhitiye* adlı eserinde ilk kez ondalık kesirler sistemini kurmuş bulunuyordu. Yazar bu eserde kendisinden önceki büyük matematikçiler arasında Archimedes, Ebu-l-Vefa, Ebû Reyhan el-Biruni'yi sayıyor; fakat onların ulaşamadıkları bir yaklaşıklık derecesiyle daire çevresinin çapına oranını saptamayı başarmış ve bu oranı hem Hint rakamları hem de ondalık kesirle göstermiştir. Gıyaseddin Cemşid, daire çevresinin çapına oranından oluşan sayının tam sayısına "sahhah" diyor ve diğerlerini, yani kesirleri ondan ayırıyor. Fakat bu sırada henüz virgülle ayırma yöntemi kullanılmıyordu. Ancak 200 yıl sonra Avrupa'da bu yöntem İngiliz matematikçilerinden Oughtred tarafından kullanılmıştır.

Gıyaseddin'in bu icadından faydalanmış olan Takıyeddin Râsîd, 1580'de sinüs, tanjant cetvellerini yeniden ondalık kesirlerine göre kurdu. Bazı Avrupalı matematik tarihçileri de ondalık kesirlerin keşfini Alman matematikçilerinden Feuerbach'a atfetmektedirler. Bu kişinin öğrencilerinden Regiomontanus unvanıyla tanınan Jean Müller, Feuerbach'ın yerine bu dersi alınıp ve hocasının başladığı eserleri tamamlamıştır. Regiomontanus eserleriyle 15. yüzyılın en büyük matematik ve astronomi bilgini olarak tanınmaktadır. Bu bil-

gin Roma, Viyana, Budapeşte'de oturmuş, o sırada coşkuyla çevrilmekte olan İslam eserlerini yakından izlemiştir. Bundan dolayı onun İslam'dan Batı'ya geçen ondalık sistemini Avrupa üniversitelerinde ilk defa yaymış olması olasılığı yüksektir.

O devirde Batı'ya birçok örnekleri gitmiş ve halen birçok Batı kütüphanelerinde saklı bulunan *Risalet-el-muhitiye*'yi Latinceye çevirmiş olması da mümkündür. Kesin olan, ondalık kesirlerin Feuerbach, Regiomontanus, Viette'den çok önce Gıyaseddin Cemşid tarafından keşfedilmiş olmasıdır.

Prof. Salih Murad, *Risalet-el-muhitiye*'yi Amerika'da Prof. Smith'e göndererek onun yazdığı *Matematik Tarihi*'nde, aritmetik alanındaki bu en önemli keşfin İslam ve Türk dünyasına ait olduğunun belirtilmesini sağladı.

Cebir

Cebirin başlangıcı eski Yunan'da Diophantes'e kadar götürülebilir. Bu bilgin bilinmeyi gösteren sayı yerine bir işaret kullanmaktaydı. Fakat belirli denklemlerle belirsiz denklemleri birbirinden ayırmadığı için, ilk kez onun tarafından tasarlanmış olan bu sembolik yöntem yine kuramsal aritmetik çerçevesi içinde kalmış ve cebir özel bir bilim halini alamamıştı. Buna karşın Hindistan'da, Ariabatta (467) ve Brahma (598-660) cebire ilişkin daha gelişmiş eserler yazdılar. Bu iki matematikçi cebirin esaslarını Diophantes'ten almış olmakla birlikte, onu birçok pratik sorunu çözmeye yarayan özel bir yöntem haline getirdiler. Brahma Gupta, eserinde Yunan geleneğine uygun olarak harfler kullanmıştı.

İslam dünyasına cebir bu Hint araştırmalarından geçti. Fakat Ebu-l-Fazl ve Harezmi Hint ve Yunan araştırmalarını birleştirerek cebiri daha ileri götürmeyi başardılar. Bu yolla cebir artık aritmetiğin bir dalı olmaktan çıkarak matematiğin özel bir konusu ve yeni bir bilim oldu ve genellikle *Kitab-el-cebr-ve'l-mukabele* adlı eserlerde denklemler sistemi şeklini aldı.

Harezmi'ye göre "cebir"; bir denklemde çıkarılacak terimleri bulundukları taraftan diğer tarafa nakletmek demektir; "mukabele" de, denklemin iki tarafında bulunan ve birbirine benzeyen terimlerin büyüğünden küçüğünü çıkarmak, bu yolla da denklemin bir tarafında hiçbir terim bırakmayarak öte tarafında bütün terimleri toplamak, başka deyişle terimlerin toplamının sıfıra eşit olduğunu göstermek demektir.

Bu ilk cebir kuramı 7-8. yüzyıl süresince yalnız İslam dünyasında değil bütün dünyada cebirin esası olarak tanınmış ve Latince çevirileriyle Avrupa'da uzun süre uygulanmıştır.

Ebu-l-Fazl ve Harezmi ile onları izleyen İslam bilginleri *El-cebir-ve'l-mukabele*'yi kuramsal aritmetiğin bir dalı saymışlardır ki, bu görüşün matematik felsefesinde hâlâ taraftarları vardır. Türk bilginlerinin aritmetik ve cebire ilişkin yayınladıkları eserler genellikle geniş, yardımcı ve özet olmak üzere sayısız broşürlerden oluşmaktadır. Bu cebir kitaplarından bazılarının 12. yüzyılda Latinceye çevrilmiş ve Batı'ya geçmiş olduğunu görüyoruz.

Trigonometri

Trigonometrinin ilkeleri de yine eski Yunanlılar tarafından kurulmuştu. Astronomi teoremlerini kanıtlayabilmek için küre üzerine çizilmiş bir tam yamuk dörtgenin özelliklerinden yararlanmışlardı ki bu, matematik tarihinde Menelaus teoremi adıyla tanınmıştır. Yunanlılar bu yöntem sayesinde bazı açıların değerlerini derece cinsinden çıkarmışlarsa da, bu yöntemi bir düzlem üzerindeki üçgenin bilinen unsurları aracılığıyla bilinmeyen unsurlarını çıkarma aracı haline getirememişlerdir. İlk önce bu yöntemle Türk bilginleri uğraştı. Astronomi teoremlerinde yayların kirişlerini kullanarak onları küre üzerinde hesaplıyorlardı.

Ptolemaios'un *Almageste*'si, *El-Mecesti* adıyla Arapçaya çevrildikten sonra bu yöntem geliştirildi. Trigonometri özel ve tam bir bilim halini aldı. Geometriden sonra ve astronomiden önce gelen bu

bilim sayesinde bütün astronomi problemleri çözülmekteydi. Nasîreddin Tusî matematik ve astronomiye ilişkin Yunancadan çevrilmiş olan bütün eserleri inceledikten sonra bunları düzelterek, eksiklerini tamamlayarak *Şekl-el-katta'* adıyla önemli bir eser yayınladı. Bu eserin ekinde Yunan matematiğini aşan asıl trigonometri ilkelerini gösterdi; fakat Nasîr Tusî bu trigonometri araştırmalarını daha önceki İslam bilginlerinden aldığını söylemekle birlikte, bu bilimin ilk kurucularının kimler olduğu bilinmemektedir.

Me'mun devrinin astronomlarından Merv'li Hasib Ahmed, *Zeyc-el-mutmahîn* adlı eserinde düzgün sinüs cetvelleri kullandığına göre ilk araştırmaların ondan önce başlamış olduğu tahmin edilebilir. Batılılar bu keşfi Albatagni adını verdikleri EI-Battanî'ye atfetmektedirler. Oysa gerçekte bu bilgin Hasib Ahmed'den çok sonra yazmış ve bunlar Endülüs'teki Yahudi yazarları aracılığıyla Batı'ya gelmiş olduğu için Avrupalı matematikçiler trigonometrinin onun tarafından kurulduğunu sanmışlardır.

Hasib Ahmed bir yayın sinüs ile kosinüsü arasındaki oranın değişmelerini inceledi. Ebu-l-Vefa Buzcanî bu oranı "zıl" adını verdiği yeni bir trigonometrik kavram ile gösterdi. Bugün bu kavrama "tan-jant" diyoruz. Ebu-l-Vefa bundan başka ikinci zıl, yani "kotanjant", birinci zıl'ın çapı, yani "şekant", ikinci zılın çapı yani "kosekant" kavramlarını da oluşturarak bütün bunların özelliklerini araştırdı.

Görülüyor ki trigonometri, bütün esaslarıyla Ebu'l-Vefa dediğimiz bu büyük Türk matematikçisi tarafından kurulmuştur. Ebû Reyhan el-Biruni, trigonometrik dairenin yarıçapını 1 birim sayarak, daire çevresinin çapa oranını kendine özgü bir yöntemle tespit etmeyi başardı; bu yolla yayların uzunluk cinsinden ölçülmesi problemini daha kolay çözülebilecek bir noktaya getirdi. Kısaca, daha 9. yüzyılda Hasib Ahmed, Büzcanî, Biruni gibi büyük Türk matematikçilerinin araştırmalarıyla bu bilim İslam dünyasında tamamen kurulmuş bulunuyordu.

Bu bilimin Avrupa'ya geçmesine gelince; başlıca üç önemli eserin Latinceye çevirisi sayesinde bu mümkün olmuştur. Büyük araştırmacı Sabit bin Kurre, *El-Mecesti* çevirilerinin sonuna bu yeni araştırmaları eklemişti. 12. yüzyılda Gerard de Cremona adıyla tanınmış olan Lombardiyalı bir kişi bu *El-Mecesti* örneğini Arapçadan Latinceye çevirmiş ve ilk kez bu sayede trigonometri araştırmaları da Batı'ya geçmiştir. Batı'da üç yüz yıl astronomlar arasında yayılmış olan bu eser ilk kez 1515'te Latince olarak basıldı.

Yine Gerardus de Cremonensis, Câbir bin Eflâh'ın *Kitab-el-hey'e*'sini Latinceye çevirdi. Bu kitabın birinci makalesi trigonometriye ilişkindi. Bu eser de diğeri gibi üç yüz yıl kadar Avrupa bilginleri arasında otorite olarak tanınmıştır. Son olarak Batı'da Albatagni adıyla tanınmakta olan Mehmet Harranî'nin *Zeyc-es-sabî* adlı eseri de Plato Tubertinus tarafından Latinceye çevrilmiştir. Bu eserde Yunanlıların yay-kiriş cetveli yerine Hasib Ahmed'in yay-kiriş cetveli bulunmaktaydı.

Öyle görünüyor ki 15. yüzyılda bu çevirileri Roma'da gördüğü ve incelediği kesin olan Regiomontanus Batı'da ilk kez mükemmel ve tam bir trigonometri kitabı yazdı. Bu esere haklı olarak, İslam-Türk dünyasının trigonometri alanında yüzyıllardan beri süren ve sayısız astronomi kitabında örneklerine rastladığımız araştırmalarının özeti gözüyle bakılabilir. Bazı Batı matematik tarihçileri arasında trigonometriyi kuranın Regiomontanus olduğu hakkındaki iddianın ne kadar asılsız olduğu buradan anlaşılır. Bu saptama, ondalık hesapta olduğu gibi bir fikir yürütmeye değil, doğrudan doğruya Arapçadan Latinceye yapılmış çeviri metinlerinin incelenmesine dayanmaktadır.

Diğer Matematik Dalları

Nasîr Tusî, *Tahrir-i-usul-i-Oklides* adlı eserinde ilk kez Yunan sistemini eleştirmiş ve bu sistemin mantıklı bir şekle konması için paralellere ait aksiyomun çıkarılmasını düşünmüştü. Bu araştırma

yüzyıllar sonra Batı'da *moneuclidien* adı verilen zengin geometri araştırmalarının ilk adımı ve atılımını oluşturmaktadır.

Ömer Hayyam, *Cebir* adlı eserinde ilk kez üçüncü ve dördüncü dereceden denklemlerin çözümü için girişimde bulundu. Bu bilginin, eserini yazdığı tarihe bakılacak olursa Türk matematikçilerinin Avrupalılardan çok önce bu alanda araştırmalar yaptıkları anlaşılır. Avrupa'da bu tür denklemlerle ilk kez ancak 16. yüzyılda İtalyan matematikçileri uğraştılar. Bolognalı Dal Ferro üçüncü dereceden bir denklemi ölçmeyi başardı. Herhalde İslam bilgininden elimize kalan eserlerde, daha 12. yüzyılda 3. ve 4. dereceden denklemlerin çözülmüş bulunması, bu yüzyıllar süresince Sicilya ve Endülüs'te Arapçadan Latinceye sürekli bir çeviri faaliyetinin görülmesi, nihayet 15. yüzyıl sonlarından itibaren Avrupa matematikçiler arasında da bu tarzda denklemlerin çözümüne başlanması, bu araştırmaların köklerinin yine İslam dünyası olduğuna hemen hemen kuşku bırakmamaktadır.

Fizik ve Tıp

Ortaçağ'da doğa felsefesi kuran Ebû Bekir Z. Razî aynı zamanda büyük bir fizikçiydi. Kimyada esaslı incelemeleriyle tanınan Cabir ibn Hayyan'ı tamamladı. Fakat Ortaçağ'da yetişen büyük İslam fizikçisi İbni Heysem'dir (957-1029). Batılıların Latinceye çevirilerinden dolayı "Alhazen" diye tanıdıkları bu bilgin, fizikten başka matematik ve felsefe ile de uğraşmıştır. Işık konusuna ayrılan *Kitabel-menâzır*'ı Latin dünyasında uzun süre otorite olarak kaldı. Roger Bacon ve Vitello ilk deneyimlerini ona borçludurlar. Eskilerin sandıkları gibi ışığın gözden çıkıp eşyaya giden bir ışın olmayıp görmenin eşyadan bize gelen bir ışık ile mümkün olduğunu gösterdi. Bu yolla görme psikolojisi aracılığıyla kuşkucu bir felsefeye ulaştı. Alhazen'in Latinceye yapılmış çevirileri hakkında Enrico Narducci 1871'de İtalyanca bir eser yayınladı. Büyük Batı fizikçilerinin yetiş-

mesinde bu çevirilerin doğrudan doğruya etkisi oldu. Roger Bacon, İbni Heysem'i üstat diye tanıyordu, fakat bazı noktalarda onu aşmayı başardı. John Peccam'ın *Perspectiva Communis*'i İbni Heysem'in yetersiz bir özetinden ibaretti. Vitello da Doğulu üstadını asla aşmış değildi. Bütün araştırmaları bu İslam bilgininin uğraştığı konuların çerçevesini geçmediği gibi, yöntemine de hiçbir yenilik getirmemiştir. İbni Heysem'in bir de *Menazil-el-hikme*'si vardır ki, bu eserinde çekimden, düşme olaylarından, havanın yoğunluğundan söz eder. New York Üniversitesi'nden Draper, evrim düşüncesinin ilk tohumlarını İbni Heysem'de bulmaktadır.

İslam dünyasında tıp ve doğa bilimleri alanlarındaki büyük araştırmaların İbni Rıdvan, İbni Zühr, İbni Baytar tarafından yapıldığını ve nihayet İbni Sina'nın *Kanun*'u ile tamamen sistemleştirildiğini biliyoruz. Bu eserlerin de önemli bir kısmı Batı'ya geçmiş ve Batı tıbbının ve doğa bilimlerinin oluşmasında etkili olmuştur.

Ortaçağ Avrupası'nda Tanınan Doğu Bilginleri

Ortaçağ'da Batılılar birçok Doğulu bilgin ve filozofun eserlerini Latinceye çevirdiler. Böylece 13. yüzyılda Avrupa bilim ve düşün yaşamında büyük bir canlılık başladı. Özellikle Arap ve Türk kökenli bilgin ve düşünürler o dönemde Avrupa'da çok ünlüydüler. Aşağıda en önemlilerini aktarıyoruz.

Yuhanna bin Maseveyh (777-857): Eserleri özellikle Janus Damascenus tarafından çevrildi. Latince "Mesue Senior" diye tanınırdı. Eserleri *Mesue Opera* diye toplandı.

Huneyn İbni İshak (809-873): Birçok eseri çevrilen bilgin, Latin dünyasında "Hunainus" veya "Johannitius Onan" diye tanınırdı. *İsagoci* adlı eseri ve Galenos'tan aktardığı *Ars Parva* çevrilen kitapları arasındadır.

İsâ bin Yahya (987): Bu bilgin aracılığıyla Dioskorides, Galenos ve Hippokrates'in birçok eseri Avrupa'ya geçti.

İsâ bin Ali: Latinler tarafından "Jesu Haly" diye tanınırdı. *Liber memorialis ophthalmicorum* adlı eseri çevrildi.

Ebû Yusuf ibni İshak el-Kindî: Eserleri en çok çevrilenlerden olan bilgin, Latin dünyasında "Alkindus" olarak tanınırdı. Astronomiye, tıbbı, meteorolojiye, ruhbilimine ve astrolojiye ilişkin birçok eseri ile Aristoteles'ten aktardığı *De Anima* adlı eser Latinceye çevrilmiştir.

Ebû Bekr Mehmed bin Zekerya-r-Razî (841-926): Latin dünyasında "Rhazes", "Alrazes" veya "Alubator" adıyla tanınırdı. Ortaçağ sonuna kadar Avrupa'da en büyük üstatlardan biri olarak kabul edildi. Hippokrates ve Galenos'a ait yorumları ile kendi eserlerinin bir kısmı Latinceye çevrilmiştir.

Yahya bin Serabi: Bu bilginin adı Latince "Serapion Senior" veya "Janus Damascenus" diye ünlüdür. Kendi eserleri çevrildiği gibi kendisi de çeviri yapmıştır.

İbni Heysem: Latince "Alhazen" adıyla tanınan, matematik ve fizik alanındaki birçok eseri çevrilen ünlü bilgin.

Ebû Yakub İshak Süleyman el-İsrailî (850-941): *Tarifler hakkın-da kitap, Unsurlar kitabı* gibi eserleri Latinceye çevrildi. Eserleri *Omnia Opera Isaac* adıyla toplandı ve 1515'te Lyon'da basıldı.

Ali bin Abbas: Doğu'dan çok Batı'da tanınan İranlı bilgin. Latinler tıp ve astrolojiye ilişkin eserlerini "Haly Abbas" adıyla tanırlar.

Ebû Cafer bin İbrahim Ebû Halid (1004). *Elgarîze* adlı eseri çevrilmiştir.

Ebû Ali Hüseyin ibni Abdullah ibni Sinâ (980-1037): Avrupa'da "Avicenna" adıyla tanınan ünlü bilgin, tıp ve felsefe alanında asırlarca hüküm sürmüştür. Birçok filozofu etkilemiş, tıp alanında rakipsiz bir üstat olarak yeni devirlere kadar etkisi devam etmiştir. O dönemler Avrupa'da İbni Sinâ çevirmeni ve yorumcusu olmakla ünlü kişiler vardı. Başta *Kanun, Şifa, Kitab-ün-nefs, Necat* gibi eserleri olmak üzere, felsefe, fizik, tıp, simya alanlarında birçok eseri Latinceye çevrilmiştir.

İbn ün-Nefis (ölümü 1288): İbni Sinâ'nın *Kanun*'una ve Gale-nos'un bazı eserlerine yaptığı yorumlarla bilinen ve *Kanun* şerhi Latinceye çevrilen bilgin Latinlerce "Annafis" adıyla tanınırdı.

Ebû Alî Yahya bin Cüzle (1057): İslam çeviri devrinde rol oynayan çevirmenlerden olduğu gibi, Batı çeviri döneminde de onun bazı eserleri ve çevirileri Latinceye nakledilmiştir.

Ebû Muhammed' Abdüllatif ibni Yusuf (1162-1231): Batı'da "Abdollahî" diye tanınan bilginin birçok eseri çevrilmiştir.

İbni Ebi Usaybia (1203-1269): Ünlü biyografi eseri *Uyunül'en-ba* Latinceye çevrilmiştir.

Ebû Kasım Zehravi: Latince "Bucasis", "Alducasis" veya "Alzaharavius" olarak tanınan Endülüslü bilginin *Et Tasrif* adlı eseri *Epitome* adıyla çevrilmiş, *Chirurgia* adlı bir diğer eseri de Latince basılmıştır.

Ebû Mervan Abdûlmalik ibni Zühr (1113-1162). Latince eserlerde adı "Abhomeron" veya "Avenzoar" diye yazılıdır. Batı'da en çok tanınan eseri *Et-Te'sir*, Latinceye *Altersir* adıyla çevrilmiştir.

Fârabî: Latince adı "Alfarabius" veya "Alpharabi" diye geçen Türk kökenli ünlü filozofun birçok eseri çevrilmiş ve büyük etki yapmıştır.

İbni Rüşd (ölümü 1198): Batı'da en çok tanınan İslam bilgin ve filozofudur. Latince eserlerinde adı "Averroes" diye geçer. Averroisme adıyla bilinen felsefî etkisi Rönesans'a kadar devam etmiştir. Aristoteles ve Eflâtun'un eserlerine yaptığı yorumlar ile kendisinin felsefe, ilahiyat, matematik, tıp ve hukuk alanlarındaki eserleri Latinceye çevrilmiştir.

Musa bin Meymun (1135-1208): Latince eserlerde "Maimonides", "Rambon" veya "Rabbi Moses ben Mimon" diye tanınan ünlü Yahudi filozoftur. Batı'da en çok bilinen eserleri *Tractatus de regimine sanitatis* ile *Delil-ül-hâirin* idi.

İbni Vâfîd: Latince "Eben Vafedal Lachmi" diye tanınan bilginin tıp alanındaki iki eseri çevrilmiştir.

İbn-ül Baytar (1235): Latince "Eben Baitar" adıyla tanınan bilginin çevrilen en önemli eseri *Liber magnae collectionis simplicia medicamentorum et ciborum continens* adıyla bilinir.

Kosta bin Luka: Ünlü matematikçinin çevrilen başlıca eseri *Kitab-ül-fark beyn-en-nefs ver-ruh* idi.

İbni Cebrol: "Avengebrol" adıyla tanınan ünlü Endülüslü Yahudi filozofun Latinceye çevrilen *Yenbu-ül Hayat* adlı eseri, Duns Scot'un felsefesini etkilemiş ve bunun aracılığıyla Spinoza'nın pan-teizmine zemin hazırlamıştır.

Sabit bin Kurre: Batı'da "Thabit ben Kurra" adıyla tanınan ünlü matematikçi ve astronom. İki eseri, *De Figura alchata* ve *De Imaginibus astronomicus* adıyla çevrilmiştir.

Elferganî: Birçok eseri Latinceye çevrilen ve "Alfragani" olarak tanınan ünlü bilginidir.

İbni Rıdvan: "Ali ben Radohan" diye tanınan ve bazı kitapları Latinceye çevrilen bilgin.

El Harezmi: Türk kökenli ünlü matematikçidir. Antik Yunan'da başlayan cebiri bilimsel bir disiplin haline getirdi. Latince "Alhorismi" diye tanınan bilginin birçok eseri çevrilmiştir.

İbni Bâcce: "Avempace" diye tanınırdı. *Risalet-ül-veda* adlı eseri önce İbraniceye, sonra da İbraniceden Latinceye çevrildi.

Gazalî: *Mantık, Metafizik ve Fizik* adlı eserleri Latinceye çevrilen ünlü İslam filozofudur.

Ebû İshak ül-Batrucî: Latince "Alpetragius" diye tanınan bilginin bazı eserleri çevrildi.

İbni Tufeyl: Endülüslü ünlü Arap filozofunun *Hay ibni Yakzan* adlı eseri Latinceye çevrilmiştir.

DOĞU FEODAL DEVRİMİ, ÖZELLİKLERİ VE SINIRLILIKLARI*

Samir Amin

İslamiyet, doğuşundan kısa bir süre sonra, Doğu'daki fetihlerin sonucu olarak, başarıyla aştığı bir dizi önemli engelle karşı karşıya geldi. İslamiyet Hristiyanlığa göre çok daha açık ve seçik kutsal metinlere dayanıyordu; öyle ki, *Kur'an* ve sünnetle (Hz. Muhammed'in söylemiş olduğu sözler ile yapmış olduğu işlerin ifadesi, yani Hadisler) karşılaştırıldığında *İncil*'de bazı belirsizlikler bulunduğu görülür. Müslümanlar *Kur'an* ve sünnete dayanarak eksiksiz bir yasa sistemi (şeriat) kurmakta gecikmediler; şeriatın toplumsal yaşamın bütün cephelerini önceden düzenlemesi söz konusu olmasa da, azımsanmayacak sayıda ilke koyduğu, bazı konulardaysa kesin kurallar getirdiği söylenebilir. Arabistan'ın ilk Müslümanlarının inanç yorumu, tıpkı toplumsal ve kültürel yaşamları gibi kabaydı. Uygur Doğu halkları İslamlaştırıldığı ölçüde bu inancı onların koşullarına uyarlamak için gösterilen çabanın büyüklüğü de bunun dolaylı bir kanıtıdır.

Kültür Devrimi Zorunluluğu

Yeni kurulan Müslüman devleti, neredeyse akşamdan sabaha tüm bu Helenleşmiş ve Hristiyan Doğu'nun efendisi haline gelmiş-

* Bu makale Prof. Samir Amin'in *Avrupamerkezcilik* (Ayrıntı Yayınları, Temmuz 1993) adlı kitabından alınmıştır. *Bilim ve Ütopya* dergisi bu yazıyı arabaşlıklar ekleyerek yayınlamıştır (Aralık 1999, sayı 66, s.34-39).

ti. Oysa her düzeyde büyük engeller vardı. Bilimsel ve teknik bilgi (ve üretici güçlerin gelişmişliği) açısından Arap göçebelerin düzeyiyle karşılaştırmayacak bir fark bulunuyordu. Aynı durum yörede binlerce yıldır süren toplumsal, idari ve siyasal yapılar açısından da geçerliydi. Helenistik-Hıristiyan kültürü açısından da durum farklı değildi; Helen-Hıristiyan kültürü, evrenselci bir hümanizmden beslenen genel bir metafizik ve skolastik, inanç ve ahlak üzerine incelikli bir yorum ve bilimsel düşünceyle uzlaşmayı öngörmüştü. İslamiyet bunların yanı sıra büyük bir çeşitlilikle de yüz yüze gelmişti: Çeşitli halkların gerçekleri, bunların dilsel ve edebi ifadeleri ve bunlara bağlı inançlar ve ibadetler söz konusuydu. Ayrıca İran yeni Doğu Hıristiyanlığıyla sıkı ilişkiler kurmuş bulunmakla birlikte, Hindistan'a çok daha fazla açılmış, dolayısıyla ancak bir ölçüde (Mısır, Suriye ve Mezopotamya'ya göre çok daha zayıf bir ölçüde) Helenleşmişti. İslam skolastiğinin kuruluşunda önemli bir rol oynayacak olan Cundişapur okulu İslamlaşmış İran'ın kendine özgü statüsünün göstergesidir. Belki de bu farklılık, Mezopotamya, Suriye ve Mısır'ın (daha sonra Mağrip) Araplaşması ile Zagros Dağları'nın doğusunda Farsçanın varlığını sürdürmesi arasındaki çarpıcı karşıtlığın gizemini açıklamamıza yardımcı olabilir.

Bu durumda yeni inancı bir yandan kutsal metinlerle; öbür yandan da bu Helen-Hıristiyan ve İran dünyalarının maddi, siyasal ve düşünsel gerekleriyle uzlaştırmak kaçınılmazdı. Bu koşullar gerçek kültür devrimini gerektiriyordu ve İslamiyet bunu gerçekleştirmeyi başardı.

Ayrıca Arapların "Yunan kültürü" dedikleri şeyin aslında az çok Hıristiyanlaşmış "Helen kültürü" olduğunu belirtmek gerekir. Araplar Helenistik dönem öncesi Yunan felsefesi hakkında hiçbir şey bilmiyorlardı ve bugün artık Sokrates, Platon ve Aristoteles'i de ancak Plotinos aracılığıyla tanıdıklarını öğrenmiş bulunuyoruz.

Müslüman Araplar, Helenci skolastik ile yeni inancı uzlaştıracaklarını görmekte gecikmediler ve bu konuda daha önce Doğu

Hiristiyanlarının tutmuş olduğu yolu tutarak, aynı soruları sorup benzer cevaplar verdiler.

Kaba İslam Yorumunun Esnetilmesi

İslam skolastiğinin, Hicret'in birinci yüzyılındaki Mutezile söyleminden (Kelam), skolastiğın Hicret'in VI. yüzyılında ulaştığı doruk noktası sayılan İbn Rüşd'e kadar uzanan gelişimine değinmeden geçemeyiz.

Mutezile akımının söylemi (Kelam), ilk Müslümanların, dine yeni girenleri olduğu kadar, yeni yönetici sınıfı ve Arap-İran İslam seçkinlerini de tatmin etmeyen kaba yorumunu eleştirmeye yönelik sorular üzerinde gelişir. Burada bu sorulardan hiç olmazsa en önemlilerini anmalıyız.

Öncelikle, ayinlere bağlılıkla sınırlı biçimci bir tavrın dinsel inanç için yeterli olduğu görüşüne karşı çıkılıyordu. Kalpleri gözleyen içkin bir tanrısal adalet var olmalıydı (tartışma, "Büyük günah işleyen Müslümanlar"ın durumunun ne olacağından kaynaklanıyordu). Bu hemen, Tanrı'nın mutlak gücü karşısında özgür iradenin durumu sorusunu akla getiriyordu. Bu konuda özgür iradeyi savunanlar (kaderiye, irade) tanrısal belirlenimciliği savunanlara (cebriye, tesir, tanrısal belirlenim) karşı kutsal metinlerin değişik yorumlarını öne sürüyorlar, bazen bir bölüm metni, bazen de bir başka bölüm metni öne çıkarıyorlardı. Bu sorun Tanrı'nın mutlak gücünün etkide bulunma tarzının (modus operandi) ne olduğu sorusuna bağlanıyordu. Mutezile akımı Helenistik çözümü benimsemişti: Tanrı'nın, koyduğu doğa yasaları (namus el sebebiye) aracılığıyla etkide bulunması, ayrıntılarla (cüzîyat) uğraşmaması, "mucize"ye başvurmayı engelliyordu. Doğa yasaları akıl yoluyla keşfedilebildiklerine göre, bu durumda akıl ile vahiy arasında bir çatışma söz konusu değildi.

Giderek, kutsal metinlerin mecazi yorumu meşrulaştı. Gerçekten de, özgür irade kavramını bir yandan dünyanın fizik yasalara bağlı düzeniyle, öbür yandan da Tanrı'nın mutlak gücüyle uzlaştırmak gerekiyordu. Metinlerde Tanrı'nın insanbiçimci terimlerle ifade edilmiş sıfatlarına atfedilen anlamın yorumlanması, metinleri harfi harfine yorumlamaktan (teşbih) yana olanlar ile bu terimlerden arınmış (tenzih) bir yorumlamayı benimseyenler arasında anlaşmazlığa yol açtı. Aynı bakış açısından, ruhların yeniden dirilmesi dogmasını harfi harfine yorumlamak yerine, ruhların birleşmesi görüşü konacaktır (Haşr ül evsat sorunu). Ancak, mecazi yorum, *şeriatın* görünüşte kesin buyruklarından gerekirse uzaklaşmayı da sağlar. Çünkü *Kur'an* Allah'ın kelamı olmakla birlikte, gene de "yaratılmış"tır. Belli bir tarihe aittir, yani belli bir zaman ve yerde yaşayan insanlara seslenir. Dolayısıyla onun ilkelerinden yararlanarak buyruklarını değişen koşullara uyarlamak gerekecektir.

Yaratılış sorunu, metafizik bir düşünce çerçevesinde ne kadar mümkünse o kadar ileri götürülebilen tartışmalara konu oldu. Dünyanın Yaratan kadar ezeli olduğunu öne sürmekle Helenistik metafiziğin savları yeniden canlandırılıyor, yaratılış, kitleleri inandırmayı amaçlayan bir mit düzeyine indiriliyordu. Pek çok kişi bunu dine aykırı buluyordu.

Filozoflar ve Dogmaların Tartışılması

Kelam, metafiziğin, yani mutlak hakikatin araştırılması olarak düşünülen felsefenin yolunu açıyordu. Arap dilinde yazan ilk filozof, El Kindi (ölümü MS 873, Hicri 260), bu konuda oldukça ihtiyatlıdır. El Kindi'ye göre, hakikate ulaşmanın farklı yolları vardır: Doğayı onunla ilişkilerimiz çerçevesinde kurduğumuz deneysel pratiğe bağlı olarak kavramak için duyumlar; matematikte kendini gösteren (tümdengelimsel) akıl; ve mutlak'ın yüksek bilgisine ulaşmanın tek yolu olan Tanrısal esin. El Kindi bu üç yol arasında bir

çatışma değil, tam tersine, bir tamamlayıcılık buluyordu; çünkü duyumları da akli da insana Allah vermişti. Buna karşılık en çok doğa yasaları (namus el sebebiye) üzerinde duran El Farabi (ölümü MS 950, Hicri 339), Kaldeliler'in evren öğretisi ile İslam metafiziğini bütünleştirmeye çalıştı. İbn Sina (ölümü MS 1037, Hicri 428) ise, evren ile Allah'ın sonsuzluğunu bir arada düşünerek, aynı evren öğretisinin güçlendirilmiş bir yorumuna ulaştı.

İbn Rüşd (ölümü MS 1198, Hicri 595), akli yadsıyan hasımlarıyla girdiği tartışmalardan hareketle, İslam metafiziğinin bir bireşimine ulaştı ve onun yapıtları neredeyse olduğu gibi Hristiyan Batı metafiziğince benimsendi. Özgür iradede nedenselliğe ve metinlerin mecazi yorumuna dek tüm alanlarda İbn Rüşd Arap-İslam düşüncesine öncülük etti. Hatta daha da ileri giderek akılsal hakikatin –onun vahiyden gelen hakikatten bağımsız olduğuna inanıyordu ("çifte hakikat" kuramı)– inançla olmasa bile dogmayla çalışabileceğini öne sürdü. Bu yüzden önce kendi dininden olanlar, ardından da skolastiğin Hristiyan izleyicileri tarafından mahkûm edildi. Evren açıklamalarında aşırıya gidenlere karşı çıktığı iddia edilmekle birlikte bu o kadar kesin değildir. Çünkü girdiği tartışmalarda bu konudan söz etmemesi bir karşı çıkış olarak değerlendirilebileceği gibi (bence bu pek olası değil, çünkü öyle olsa İbn Rüşd bunu açıkça belirtirdi), konunun, yanıt verdiği hasımları da dahil (özellikle Gazali -ölümü MS 1111, Hicri 505) herkesçe bilindiğini varsayarak, her iki tarafın iddialarını tekrarlamaktan kaçınmış da olabilir. Bununla birlikte, toplumsal çıkarları doğrudan doğruya ilgilendirdiği için en şiddetli tartışmalara konu olan, şeriatın ne ölçüde yorumlanabileceği sorununu, İbni Rüşd düşünülebiyecek en aşırı biçimde ele almıştır. Şeriatı koşullara bağlı olarak yorumlayan İbni Rüşd, böylece devlet (ve hukuk) ile dinin ayrılmasını mümkün kılacak bir yol tutturmuştur. Ancak İslamiyet içinde bir tür "Protestan devrimi" sayılabilecek bu çıkışın gerisi gelmeyecek, İbn Rüşd mahkûm edilecek, kitapları ise yakılacaktır.

Akılcı Skolastiğin Sarsılması ve Geriye Dönüş

Gerçekten de, bu İslam skolastiğinin metafizik yapısı hiçbir zaman tartışmasız bir kabul görmedi; oysa Helenistik ve Hıristiyan metafiziklerinin kardeşi sayılan İslam metafiziği, en parlak dönemlerinde Arap-İran İslam dünyasının en aydın kesimlerinin başlıca ideolojisi haline gelmiş, hatta bazı halifelerin desteğini kazanmıştı (Memun'un zamanında –İS 813-833, Hicri 198-219– olduğu gibi). Kelam'ın gözüpek yargıları daha o dönemde yadsındı ve Süfyan en küçük ayrıntılarına kadar tanrısal güç tarafından belirlenen alnyazısının önemini vurgulayarak kaba, ama her zaman popülerliğini korumuş olan kaderciliğin önünü açtı. El Eş'ari (ölümü İS 935, Hicri 324) ve yandaşlarından onları izleyen sekiz yüzyıl boyunca "İslamın yol göstericisi" (Hoca el İslam) diye tanınan Gazali'ye kadar, metinlerin harfi harfine yorumlanmasından yana olanlar seslerini yükseltmeye, hatta halife Mütevekkil (İS 847, Hicri 231) döneminden itibaren de siyasal iktidarın desteğini almaya başladılar.

Akılcı skolastiğin karşısına konan gerekçe önemliydi: Akıl hedef alınan mutlak hakikate ulaşmakta yetersiz kalıyordu. Sezginin, gönlün, Tanrısal esinin yerini hiçbir şey tutamazdı. Aklın sınırlarının keşfedilmesi, metafiziğin kendisini ve onun mutlak bilgiye ulaşmak tasarısının olanaksızlığını bir tartışma konusu haline getirebilirdi. Ama öyle olmadı. Akılcı skolastiğin sarsılması, muhaliflerinin daha ileri gitmesine yol açmadı ve akılcı skolastiği aşma girişimi ancak Avrupa'da Rönesans'ta ortaya çıktı, hatta akla dayanamayan bir metafizik doğrultusunda geriye bir adım atıldı. Bu durumda Hinduculuk'tan esinlenen çileci teknikler önem kazandı ve bu tutum Helenistik-İslami metafiziğin başarısızlığını ilan eden tasavvufa zemin hazırladı.

Tasavvuf akla beslediği güvensizliği açıkça dile getirmekle birlikte, mutlak bilgiyle ilgilenmekten geri kalmadı, hatta ona o zamana kadar görülmemiş ölçüde, her türlü kısmi bilgiden daha çok önem verdi. Genellikle gizli tutulan tarikatların düzeni, "yolculuk"a

(el sefer) çıkmayı sağlayan ibadetler –salınarak söylenen şarkılar, kimi kez uyuşturucular, hatta bazen içki– tarikat üyelerinin şeyhe mutlak itaati, bütün bunlar her zaman tutucu bir tavrı bulunmakla birlikte, denetiminden kaçan karar odaklarını da hoş görmeyen ve bu kuruluşların bazen kendi hesaplarına, bazen de başkaları hesabına pek çok toplumsal ve siyasal çatışmaya karıştıklarından kuşku duymayan iktidarı huzursuz etti. Tasavvufun en büyük düşünürlerinden Hallac-ı Mansur'a MS 922'de –Hicri 309– yapılan eziyetler tasavvufa duyulan düşmanlığı göstermektedir.

Üç Farklı Yönelim

Böylece İslamiyet, aşağı yukarı beş yüzyıl içinde, üç grupta toplanabilecek farklı yönelimler kazandı.

Bunlardan birincisi, evrenselciliği hedef alan ve Helenizmden esinlenen ahlakçı ve akılcı metafiziktir. Skolastik Hristiyan metafiziğinin ikiz kardeşi olan bu metafizik, birçok alanda (bireysel ve evrenselci ahlak, tümdengelimsel akla güvenme, kutsal metinlere saygı) benzer bir uzlaşma arayışı içine girdi. Bu uzlaşma başka alanlara da yayılarak uygar Doğu'nun toplumsal, iktisadi, idari ve siyasal mirasına sahip çıktı. Bu tavır büyük ölçüde dilin biçimsel mantığından yararlanmakla birlikte, mantığı zorlamaktan ve benzetmelere başvurmaktan da kaçınmadı. Böylece bir yandan genel bir evren açıklamasını (elbette kaçınılması olanaksız astrolojik bir bakış açısına da sarak), öbür yandan da ılımlı bir çileciliği benimseyerek görüşlerini bütünleştirdi. İslamiyetin bu yönelimi, bu genel çerçeve içinde belli bir görüş çeşitliliğini ve pragmatizmi kabul ediyordu. Bütün bunlar özel bilimlerde ve toplumsal yaşamda dikkate değer ve Ortaçağlarda benzeri görülmeyen, ilerlemeye oldukça elverişli bir ortam yarattı. Ancak bu daha çok aydın kesimlerin yaklaşımıydı. Siyasal iktidar bu yaklaşımı gerçekten ve bütünüyle kabul etmiş değildi.

Çünkü siyasal iktidar ne olduğunu, yani sömürücü egemen sınıfların iktidarı olduğunu hesaba katmak zorundaydı. Bu yüzden, her zaman olmasa da genellikle basit bir yorumla yetinen, felsefeyi ve akıl ile inancın uzlaştırılmasını pek önemsemeyen ve harfi harfine yorumlanmış metinlerden ve biçimsel bir ibadetten başka bir şey aramayan kaba kitleyi yönetmek işine geliyordu. Ermişlere tapınmadan fala, hatta büyüye kadar uzanan inançlarını sürdürmeyi de aynı şekilde uygun görüyordu.

İktidarın bazen reformcu bir renk taşıyan tutuculuğunu sürdürmek için ihtiyaç duyduğu resmi Sünni yorum, iki tip tavrın arasında orta bir yol benimsiyor, seslendiği kitleye göre değişen, ikili bir dil kullanıyordu. Ortaçağ Hristiyanlığı ve Fransa'da Ancien Régime [Fransa'da I. François'nın hükümdarlığıyla (1515-1547) başladığı kabul edilen ve 1789'da Fransız Devrimi'yle son bulan siyasal, iktisadi ve toplumsal rejim] döneminin mutlak iktidarı, aynı zihniyet ve siyasetle hareket ettiler ve aynı yöntemleri kullandılar.

Bir de, bir yandan aydınların seçkinci skolastiğinin, öbür yandan halkın kaba biçimciliğinin (ve elbette bunlar arasında gidip gelen siyasal iktidarın tutumunun) yarattığı hoşnutsuzluktan doğmuş bulunan üçüncü bir tavır vardır. Mutlak bilgi özlemi, metinlerin aldatıcı berraklığının gerisindeki "gizli" (batını) anlamı aramayı teşvik ediyordu. Özellikle Şiiiliğin aşırı yorumları (bunlar kimi kez İslamiyet ile diğer dinsel inançlar –Hristiyan Mesihçiliği, Mezdekilik ve Hinduculuk– arasında bağdaştırmacı bir tutum alıyorlardı) bu tavra Sünnilikten daha yatkındı. Burada belki de Şiiiliğin niçin İran'da etkili olduğunu açıklayan bir ipucu bulabiliriz (İran'ın Hindistan'ın etkisine açık olması). Ama Hicret'in IV. yüzyılından itibaren yaygınlık kazanmaya başlayan tasavvufun da yukarıda sözünü ettiğimiz hoşnutsuzluktan kaynaklandığını unutmamak gerekir. Elbette siyasal iktidar bu tip tavırları hoşgörmüyordu. Bunlara ancak Fatımi Devleti'nde ya da Şii İran'da olduğu gibi resmîlik kazandırarak ve içindeki muhalefet unsurlarını boşaltarak denetleyebilirse

göz yumuyordu. Ama günümüzde Humeyni İran'ında [ve genel olarak köktenci (fondamentaliste) tutumlarda] olduğu gibi, bu tavrın yeniden alevlenmesi her zaman mümkündür.

Düşünsel Süreçlerin Toplumsal Nedenleri

Arap-İslam düşüncesi felsefi araştırmadan ibaret değildi elbette. Hatta felsefi araştırmanın da toplumsal bir boşluk içinde ilerlediği söylenemez. Düşüncenin gelişimi ile toplumsal hareketler gözden geçirildiğinde, skolastik tartışmanın başka türlü anlaşılmasına olanak olmadığı görülecektir.

Arapça yayımladığımız çeşitli incelemelerimizde, Ortaçağ Arap-İslam dünyasını sarsan toplumsal ve siyasal mücadelelerin yapısını aydınlatmaya çalıştık. Gerekçelerin ayrıntıları üzerinde durmaksızın, iki tip çatışma belirlediğimizi söyleyebiliriz. Birincisi, haraçlı toplumlarda sınıf mücadelesinin tüm özelliklerini taşıyan ve alttan alta sürekli devam eden, halk ile iktidar arasındaki mücadele vardır. Halk (köylüler ve küçük esnaf), bütün haraçlı toplumlarda var olan sürekli baskı ve sömürülere maruz kalır. Ya birtakım oyunlara gelerek ya da ruhunun selametini düşünerek bunlara boyun eğer; ayaklanacak kadar ezildiğinde ise dinin akılcı skolastikten de biçimsel itaatten de farklı olan devrimci yorumuna sığınır. IX. yüzyılda Karmatlar ve ona benzeyen başka hareketler, şeriati eleştirmişler, eşitlik ve adalet özlemlerine uygun düşen bir yoruma başvurmuşlardır. Ortaçağ Avrupası'ndan Ancien Régime'e ve Çin'e kadar, başka haraçlı sistemlerde de halkın iktidara karşı mücadelesi benzer özellikler gösterir. Ama haraççı yönetici sınıfın bünyesinde, profesyonel kesimlerin ya da çeşitli kesimlerin bölgesel çıkarları arasında da çatışmalar vardır. Bu çatışmalar genellikle siyaset sahnesinin önünü işgal eder ve amacı iktidarı ele geçirmek olan savaşlar ve mücadelelerle iç içedirler.

İslam skolastiği çevresindeki tartışmalar bu farklı özellikler gösteren çatışmalarla bağlantılıdır ve ifadelerini ya doğrudan doğruya ya da edebi, şiirsel, sanatsal, bilimsel ya da popüler türlerin prizmalarında şekil değiştirerek bulurlar. Birkaç örnekle somutlaştırmaya çalışalım.

X. yüzyılda kurulan Temizlik, Antik Kardeşleri Derneği (İhvan-üssefa), herhalde halkın halifelik iktidarına karşı duyduğu hoşnutsuzluğun bir ifadesiydi. Derneğin amacı hem insanın yeryüzündeki yaşamını düzeltmek (eşitlik ve adalet, toplumsal dayanışma), hem de öbür dünyada huzura kavuşmasını sağlamaktı (ahlaksal ilkelerin halk katında yerini bulması için manevi bir güç gerekiyordu). Geçmişe duyulan nostalji, ilk dört halifenin bir "Altın Çağ" olarak hatırlanan teokratik yönetimlerinin yeniden kurulması özlemini besliyordu. Kaynaklara dönüş çağrısının belirsizliği burada da görülür. Söz konusu çağrı hem katlanılması olanaksız hale gelen gerçeği değiştirmeye yönelik tasarıdır, hem de bünyesinde bu değişikliği gerçekleştirmek için geçmişe dönmek gibi bir açmazı barındırmaktadır. Bu durum aynı zamanda bilimsel bir toplumsal düşüncenin eksikliğine de işaret etmektedir. Ve bu eksiklik, katlanılması olanaksız hele gelen gerçekliğin niçin böyle olduğunun anlaşılmasını da engellemektedir. Ancak insan düşüncesinin salt bir ahlaksal tartışmayla yetinmeyip toplumsal örgütlenmeye ilişkin sorunlar üzerine sorular soracak duruma gelebilmesi için modern zamanları beklemek gerekecektir.

Demek ki Arap-İslam toplumsal düşüncesi de, kapitalizm öncesi Avrupa ya da Çin gibi diğer haraçlı toplumların toplumsal düşüncesinde karşılaştığımız ve ahlaksal tartışmanın ötesine geçememek olarak formüle edebileceğimiz güçlüğü yaşıyordu. Farabi'nin "ideal site" (el Medine ül Fazıla) tasarısı buna güzel bir örnektir. Farabi de, hocası Hasan El-Basri (ölümü MS 728, Hicri 111) gibi, kötülüğün şeriatın kusurlarından değil, onu uygulamakla yükümlü kişilerden kaynaklandığını savundu. Bu elbette kısır bir çözümlemedir.

Buna benzer örnekleri çoğaltabiliriz. Arap-İslam toplumsal düşüncesi haraçlı toplumun nesnel koşullarıyla sınırlıdır. Bu yüzden, aynı şeylerin çevresinde dönüp durur ve bazen akılcı skolastiğin, bazen de biçimsel itaatin duvarına çarpar, kimi durumlarda ise çileci kaçısa sığınır. Bu tutumların aynı kişide bir araya geldiğine de tanık oluyoruz: Sözgelimi şair Ebülala El-Maari (ölümü MS 1057, Hicri 449), bazı yerlerde akla inancını dile getirmiş, hemen ardındansa kadercı bir belirlenimciliğe ya da çileci bir içekapanışa yönelmiştir.

Zamanın getirdiği nesnel sınırlara rağmen, o dönemin insanları da, en az halefleri kadar zekiydiler. Haraçlı düşüncenin çıkmazını görecekt ve haraçlı düşünceye göre daha ileri bir noktayı temsil eden kuşkuculuğa yönelerek onu aşmaya çalışacaklardı. Ama bundan daha ileri gitmeyi başaramadılar.

Bu bağlamda İbn Haldun (ölümü İS 1406, Hicri 808) hiç kuşkusuz sıradışı bir örnektir: Bilimsel bir toplumsal düşünce doğrultusunda, o zamana kadar benzeri olmayan ve XVIII.-XIX. yüzyıla kadar aşılamayacak çok önemli bir çıkış yapmıştır. İbn Haldun'a göre, toplum da tıpkı doğa gibi birtakım yasalara tabiydi (namus el sebebiye). Yapılması gereken şey bunları ortaya çıkarmaktı. Ama İbn Haldun'un elindeki kavramsal donanım yetersizdi. Ayrıca, üstünkörü coğrafi değerlendirmeler ve daha çok toplumsal parapsikolojiden beslenen, kuşakların çevrimselliği görüşü, olsa olsa bir sonsuz dönüş ve amaçsız, ilerlemesiz bir yinelenme fikrine varabilirdi. Bu bakış açısı, İbn Haldun gibi sonradan kuşkuculuğa yönelmiş bir yönetici sınıf temsilcisi-gözlemcisine uygun düşüyordu, ama gerçek bir toplumsal dönüşüm gerçekleştirmeye yönelik bir güce zemin hazırlayamazdı.

Doğu İlerlemesinin Nitelikleri ve Sınırlılıkları

Sonuç olarak, Ortaçağ Arap-İslam toplumunun gerçekleştirdiği ilerlemenin niteliklerini ve sınırlarını özetlemek gerekirse, bunları birkaç noktada toplamak mümkündür.

Birincisi, bu bölgenin Araplaştırılması ve İslamlaştırılması geniş, birleşmiş bir toplumun (dil, kültür ve din açısından) ihtiyaç duyacağı koşulları yaratmıştı; bu da üretici güçlerin, dolayısıyla haraçlı üretim tarzını esas alan bir devletin gelişmesi için gerekli nesnel zemini oluşturmuştu. İslamiyetin ilk yükseliş döneminde gerçekleştirdiği büyük devrimin en önemli özelliği, bu devletsel yapının gereklerine uyarlanmak olmuştur. Bu devrim olmaksızın uygar Doğu herhalde İslamlaştırılmaz; ve Arapların bıraktığı iz de Moğollar açısından olduğu gibi ancak birtakım istilalardan bilinebilirdi. İslamiyetin ilk dönemlerine, yani peygamberin ve ilk Dört Halife'nin dönemine özlem duyanlar, İslamiyetin başarısının ancak bu uyarlanma pahasına gerçekleştiğini unuturlar. Doğu'dan Mağrib'e uzanan bu uçsuz bucaksız devletsel, toplumsal ve kültürel yapıda, Helenistik ve İslami skolastiğin ortaya çıkışı, siyasal iktidarın koyduğu mesafeye rağmen çok önemli bir rol oynadı. Bu çerçevede gerçekleştirilen büyük ilerlemeleri tek tek saymak uzun ve yararsız bir çaba olurdu. Astronomi ve matematik başta olmak üzere (sıfır'ın ve ondalık sistemin, cebirin, trigonometrinin icadı), hekimlik ve kimya (simyadan bilimsel kimyaya geçiş) hep bu dönemde ilerledi. Üretim teknikleri ve üretici güçlerdeki gelişmenin (özellikle sulama yöntemlerinin yaygınlaşması) yanı sıra, edebiyat ve sanatta da aynı durum yaşandı. Bütün bu alanlarda olduğu kadar, toplumsal düşünce (bir toplum bilimi kurma yönünde atılan önemli adımla birlikte) ve felsefede de, bu yeni uygarlığın en parlak çıkışları, çeşitlilik, tartışma, açık görüşlülük ve kuşkuculuğun hoş görül­düğü, hatta doğal ve meşru sayıldığı bir ortamda gelişti.

İkincisi, tüm Ortaçağ düşüncesinde olduğu gibi, güçlendirilmek, yani geçerliliği "kanıtlanmak" istenen dinsel inancın gölgesinde metafizik yönelimin (mutlak bilgiye ulaşmak) ağır bastığı bir Ortaçağ düşüncesi söz konusudur. Bu noktada belli başlı çağdaş Arap araştırmacılarından (özellikle de Hüseyin Merve ve Tayib el Tizini'den) ayrınıyoruz. Bu yazarlar Arap-İslam felsefesi içinde maddecilik/ide-

alizm ayırımına dayanan bir çözümleme önerdiler; onlara göre bu ayırım kapitalizme yönelen ilerici akımlar ile feodalizmi savunan tutucu güçler arasındaki çatışmayı yansıtıyordu. Bu iddialarla ilgili yorumlarıma burada yeniden değinmeyeceğim. Ancak maddecilik/idealizm karşıtlığının Marksçılığın popüler versiyonunda öne sürüldüğü kadar keskin olmadığını da belirtelim; zorunlu olarak dinsel bir özellik taşıyan her türlü metafizikte gözlediğimiz temel idealist yönelimin, bilimlerdeki "kendiliğinden maddeci" unsurlardan etkilenmediğini de söylemeliyiz. Ayrıca, kapitalizm/feodalizm gibi karşıt terimlere dayanan bir çözümlemenin gerçek bir temeli bulunduğu da inanmıyoruz. Oysa Ortaçağ skolastiğinin yaptığı atılım, İslamiyetin bütünleştirilmiş geniş bir mekânda haraçsal bir yapı kurmak için duyduğu ihtiyacın ifadesiyken, bu atılıma gösterilen dirençler, haraççı yeni büyük toplumun güçlenmesi uğruna şu ya da bu şekilde gözden çıkarılan çeşitli toplumsal güçlerin muhalefetine dile getirmektedir. Bu güçler arasında geçmişçi nostaljileri besleyen, geçmiş dönemin çökmekte olan kesimlerinin yanı sıra, sömürü ve baskı üzerinde yükselen bir refahtan sürekli zarar gören halk kesimleri de vardır. Fikirleri "sol/sağ" diye sınıflarken halk muhalefetine içinde geliştiği belirsizlikleri göz önünde tutmak, bu muhalefetin akılcı bir metafiziğe değil, akılcı metafiziğin reddine dayandığını unutmamak gerekir. Burada öne sürülen varsayımın, bu görünüşte oldukça ilgi çekici olguya bir açıklama getirmek gibi bir üstünlüğü var: Buna göre uygarlığın parladığı dönem Hicret'i izleyen ilk yüzyıllardır, oysa daha sonraki yüzyıllarda renksiz bir duraklama devri yaşanacaktır. Batı Avrupa tarihini belirleyen olgunun tam tersi söz konusudur burada. Ortaçağları izleyen Rönesans, kapitalist gelişmenin başlangıç noktasıdır. Arap-İslam düşüncesi daha geniş bir zemin üzerinde kurulan haraçlı yapının yeni iktidar ile uygar Doğu toplumları arasında kaçınılmaz kıldığı sürtüşme içinde oluştu. Haraçlı yeni devlet bir kere yerine oturup, Araplaştırma ve İslamlaştırma süreci yeterince ilerleyince, sürtüşmenin yarattığı uyarımlar artık olumlu sonuçlar vermez oldu.

Bundan sonra Arap-İslam düşüncesi kıpırtısız bir uyuklama devresine girdi. Burada eşitsiz gelişmenin ikinci bir yansıması söz konusudur. Düşüncenin atılımı çatışma ve dengesizlik durumlarıyla yakından bağlantılıdır. Kararlı bir denge üzerine kurulmuş sakin dönemler düşüncenin durakladığı dönemlerdir. İslamiyetin ilk yüzyıllarda yaptığı atılımın "doğmakta olan kapitalizm"le hiçbir ilgisi yoktur. Tam tersine, düşünce yaşamının sonradan duraklamasının sebebi, kapitalist gelişmenin olmayışıdır.

Batı'daki Etkileri

Üçüncüsü, Ortaçağ İslam skolastiği, Batı'da Hristiyan skolastiğinin yeniden canlanmasında önemli rol oynamıştır. XI. yüzyıla kadar yarı barbar bir özellik gösteren, dolayısıyla İslamiyetin etkisiyle ortadan kalkan Helenistik ve Hristiyan Doğu skolastiklerini kendine maledemeyen Batı'da nesnel koşulların XI.-XII. yüzyıldan itibaren olgunlaşması, haraçlı üretim tarzının ilkel biçimlerinden (feodal parçalanma) daha gelişmiş biçimlere (mutlak monarşi) geçilmesini sağladı. Hristiyan Batı, bu aşamada İslam skolastiğinin düzeyini kavrayacak kadar olgunlaşacak ve onu hiç duraksamadan, olduğu gibi benimseyecektir. Mutezile yanlıları ile akılcı filozofların Eş'arilik'le giriştikleri tartışma, özellikle de İbn Rüşd'ün Gazali'yle olan polemiklerinde ileri sürdüğü görüşler, Thomas Aquinas (1225-1274) ve izleyicileri tarafından tutkuyla ve ilgiyle okunacak, bu filozoflar aynı gerekçeleri olduğu gibi benimseyip benzer tartışmalara girecekler ve Hristiyan skolastiğinin yeniden doğuşuna katkıda bulunacaklardır. Aynı dönemde, Endülüs Yahudiliği de başlangıç dönemini geride bırakacak, Meymun (ölümü MS 1204, Hicri 601) ile birlikte İslam metafiziğinden pek farklı olmayan metafizik bir yapı kuracaktır. Batı bu dönemde İslam metafiziğiyle bütünleşmiş biçimi içinde Helenistik düşüncüyü keşfetti. Batı, Helenistik düşüncenin klasik Yunan düşüncesinin bir devamı olduğunu ancak

1453'te, Konstantinopolis Yunanlıları İtalya'ya sığındıktan sonra öğrendi; o döneme kadar böyle bir düşüncenin varlığından bile haberi yoktu.

Daha sonraki gelişmeler İslam metafiziği üzerinde daha bir bilinçle durulmasını sağladı. Batı, İslam metafiziğini ya çok az ve olumsuz bir biçimde tanıyor ya da İslamiyet/Hıristiyanlık karşıtlığı çerçevesinde Avrupamerkezli önyargılarla çarpıtılmış biçimiyle biliyordu. Öte yandan, bu kısa özetten de anlaşılabilceği gibi, İslam metafiziği Helenizm ve Doğu Hıristiyanlığının başlattığı eseri tamamlayıp yöredeki haraçlı ideolojiyi doruğa ulaştırmıştır: Batı'da onun üzerinde bu kadar önemle durulmasının sebebi budur. Buna karşılık, söz konusu haraçlı ideolojinin soluk, kaba ve tamamlanmamış (çevresel) bir yansıısından başka bir şey olmayan Hıristiyan Batı metafiziği, İslam versiyonuyla karşılaştırıldığında çok sönük kalmaktadır.

Batı Hıristiyan Düşüncesinin Tarihindeki Üç Evre

Batı Hıristiyan düşüncesinin tarihinde üç evre vardır: İlk iki yüzyılın (IV. ve V. yüzyıllar, yani Geç Batı Roma İmparatorluğu'nun son bulduğu dönem) meydana getirdiği evre, onu izleyen altı yüzyıllık karanlık evre (VI.-XI. yüzyıllar) ve XII.-XIII. yüzyıllardaki skolastik yenilenme evresi.

Bu dönemlerden ilki boyunca, Doğu'da oluşmuş bulunan Hıristiyan metafiziği Batı'ya basitleştirilmiş versiyonuyla ulaştı. Mısırlı filozof Origenes'in *Celsus'a Karşı* adlı yapıtından da anlaşılabilceği gibi, temel kaygı akıl ile vahyi, Yunan akılcılığı ile Kutsal Kitap'ın hümanist ahlakını uzlaştırmaktı. Ruhun ölümsüzlüğü ve özgür irade akla olduğu kadar vahye de dayandırılıyordu. Öte yandan Origenes, kilisenin devlet karşısında özerkliğini savunuyordu: Düşünceyi iktidarın taleplerine karşı korumanın başlıca yolu buydu (günümüzle bir karşılaştırma yapmak gerekirse, bu koşul, sivil top-

lum ile devletin ayrılmasına dayanan demokrasinin de koşuludur). Origenes aynı zamanda, pratiklerini meşru saydığı çileci Uzakdoğu tekniklerinin katkısını da göz önünde tuttu: Aziz Pacome, Aziz Antonios gibi Mısırlı münzeviler daha sonra bu pratikleri genelleştireceklerdi. Bu temel tartışmalara paralel olarak, bir de hep Doğulu din adamları tarafından (Athanasius, Arius, Kyrillius, Nestorius) gündeme getirilen ve İsa'nın tanrısal ve insani özelliklerini konu alan ilahiyat tartışmaları yapılacaktı.

Batı'da buna benzer bir canlılık görülmez; *Aziz Yeremiah* ve *Aziz Ambrosius*'un katkısı, imparatora ve dönemin soylularına görevlerini hatırlatan manzum mektuplardan ibarettir. Bu mektupların içeriğindeki yavanlık, akıl ile inancın uzlaştırılması gibi bir sorunla hiç ilgilenmemelerinden kaynaklanmaktadır. Haklı olarak Batı'nın söz ustalığında en ileri gitmiş temsilcisi sayılan Berberi filozof Aziz Augustinus (Civitas Dei'de), gene de yaratılışla ilgili metinleri harfi harfine yorumlamaktan vazgeçmemiş ve akıl ile inancı uzlaştırmak sorunu açısından büyük önem taşıyan, maddenin öncesiz sonsuzluğu fikrini yadsımıştır. Aziz Augustinus'a Batı yazınında o kadar parlak bir yer verilmesi, herhalde Augustinus'un devlet ile kilisenin ayrılması fikrini papalığa karşı ayaklanmasında bir silah olarak kullanan Reform hareketine bağlanabilir. Bununla birlikte Aziz Augustinus'un savunmasına esas aldığı gerekçenin –Tanrı'nın niyetlerinin bizim tarafımızdan bilinemeyeceği görüşünün– Doğu Hristiyanlığının gerekçelendirme sistemiyle uyum içinde olduğunu belirtmeliyiz. Roma için Yunanistan ne ise, Batı Hristiyanlığı için de Doğu Hristiyanlığı odur.

Arkadan gelen altı yüzyıl içinde önemli hemen hemen hiçbir şey olmamıştır. Krallar, senyörler, hatta kilise mensuplarının büyük bölümü, tıpkı kendi halkları gibi cahildirler. Dolayısıyla, benimzedikleri Hristiyanlık tümüyle biçimcilik ve boş inançtan ibarettir. IX. yüzyılda yaşamış bir İrlandalı olan ve akıl ile inancın uzlaşmasını ve özgür iradeyi kabul eden Duns Scotus bir istisnadır ve bar-

bar istila dalgalarına maruz kalmamış bulunan İrlanda'da Doğuların okuma geleneğinin kaybolmadığını kanıtlamaktadır.

Ortaçağ Batı skolastiği XII. yüzyıldan itibaren ve bir rastlantı eseri olarak, İslam dünyasıyla temas halindeki bölgelerden (Arap egemenliğindeki Endülüs'ten ve İmparator Friedrich'e ait olan Sicilya'dan) başlayarak oluşmuştur. Batı skolastiği, esinlendiği İslam skolastiğinin özelliklerini taşır (taşıma ve biçimsel mantığa aşırı güven, olgulara ve genel olarak bilime ilgisizlik, daha önce vahiyle belirlenmiş sonuçları –Tanrı'nın varlığı gibi– bir de akılla doğrulama isteği). Ama avangard İslam filozoflarının gelişmiş metafiziği bu sonuçları (yukarıda da gördüğümüz gibi, yaratılışı harfi harfine yorumlamaktan uzaklaşıp, yalnızca ruhun ölümsüzlüğü soyutlamasını koruyarak) metinsel ağırlıklarından kurtararak ortaya koyduğu halde, Batı skolastiği ve döneminin en ileri temsilcisi olan Thomas Aquinas (*Summa contra Gentiles*'te) savlarını fazlaca atıl-gan ve inanca aykırı bulduğu İbn Rüşd'ün gerisinde kalmıştır.

Ancak Batı skolastiğinin zayıflığı Avrupa'nın işine yarayacaktır. İslamiyetin gelişmiş versiyonuyla karşılaştırıldığında daha büyük bir hoşnutsuzluk uyandıran Batı skolastiği, ifadesini Roger Bacon'da bulan ve skolastik tasımın diyalektiğine karşı deneyin önemini vurgulayan deneyciliğin saldırılarına uzun süre karşı koyamayacaktır. Roger Bacon böylece, metafizik söylem karşısında özerk hale gelen bir akımın öncüsü olmuştur. Haçlı seferlerinin tarihini yazanlar, Frankların ibadeti karşısında Arapların büyük bir dehşete kapıldığını gözleriyle görmüşlerdir. Şeriatın ince yorumunu Frankların boş inanca dayanan adaletiyle karşılaştırmak mümkün değildir. Şeriatın "Ortaçağ"a özgü özelliğinden söz edildiğinde, konunun bu yanı unutulmaktadır. Ancak şu da var ki, Frankların ilkel "hukuk"undan kurtulmak, Müslüman hukukunun bilgince "kazuistik"inden kurtulmaktan daha kolaydı.

Bu durumda skolastik Hristiyan metafiziğinin Batı'da uzun ömürlü olmaması doğaldı. Daha aradan üç yüzyıl geçmeden, toplu-

mun haraçlı çizgisini aşmaya elverişli nesnel koşullar olgunlaşmıştı bile. Daha XVI. yüzyılda, Rönesans'la birlikte, bir yandan kapitalist gelişme başlarken, öbür yandan da Ortaçağ düşünce sistemi sorgulanmaya başlanmıştı. Ortada gözle görülür bir paralellik vardır: Haraçlı tarzın çevresel biçimi olan feodalizme, haraçlı ideolojinin çevresel bir versiyonu karşılık gelmektedir (buna karşılık Helenizmin ve Doğu Hıristiyanlığının mirasçısı olan İslamiyet, söz konusu yörede aynı ideolojinin gelişmiş biçimini oluşturacaktır).

DOĞU RÖNESANSI*

Sadık Usta

Arabistan'ın girişimci tüccarları, Arap İmparatorluğu'ndan çok daha önce, 6. yüzyıldan itibaren Güney Yemen'le Hindistan arasındaki deniz ticaretine hükmediyorlardı. Aynı şekilde o dönemde birçok Arap kabilesi, Bizans hükümdarıyla işbirliği yapıyordu ve dahası onun paralı askerliğini de yapıyorlardı. Hatta bunlardan bir kısmı da bu süreçte Hristiyanlaşmıştı. Yunan ve Roma kültürü de, bu tarihsel zeminde Arap Yarımadası'na kadar sokulmuştu. Suriye tamamen Bizans'ın etkisi altına girmişti. Kimi Arap aşiretlerinin Bizans'la ilişkisi ise memuriyet derecesindeydi.¹

Arap Kavminin Birleşme Sancıları

Büyük İskender, bu gelişmeden çok çok önceleri, MÖ 4. yüzyılda Yakındoğu ve Mısır'ı topraklarına katmış ve bu bölgeleri Hellen Uygarlığı'nın etki alanına dahil etmişti.

1. yüzyıldan itibaren Mısır'ın Kopt şehirlerinin neredeyse yarısı, Araplardan oluşuyordu. Aynı şekilde Araplar, hemen hemen 1. yüzyıldan itibaren Kuzey Arabistan'da, Suriye ve Irak'ta, yani Roma ve Sasani Devletleri sınırlarında, tarihte önemli roller oynamış devletler de (Gassaniler, Hireliler, Kindeliler) kurmuşlardı.² Bu ne-

* Bu makale *Bilim ve Ütopya* dergisinden (Kasım 2001, sayı 89, s.37-43) alınmıştır.

1 Stephan F. Mason; *Geschichte der Naturwissenschaft*, Stuttgart, 1961, s.115.

2 N. Çağatay, *İslam Öncesi Arap Tarihi*, İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara, 1982, s.61 vd.

denle Müslüman Araplar, üzerinde yaşadıkları toprakların geçmişinin bilincindeydiler ve bunların hangi uygarlıkları barındırdıklarını biliyorlardı. Özellikle Mısır'dan ve Asurlulardan kültürel olarak etkilenmişlerdi. Birçok Arap kabilesi, genelde göçebe hayat yaşamasına karşın, şehir hayatının da tadına varmıştı ve bu nedenle de yerleşik düzene geçmenin ilk sancılarını yaşıyorlardı.³

4. yüzyıldan itibaren Hint-Çin ticaret yolunun karadan ve denizden Sasanilerin denetimine girmesi, Arabistan'da büyük bir belirsizliğe ve kargaşaya neden oldu. Çünkü Araplar, ticaret yolunun değişmesiyle ekonomik bir çöküntüye sürüklenmişlerdi. Bu arada Batı da bu olayla, tam 1000 yıl için, siyasi ve ticari üstünlüğünü Doğu'ya kaptırmış oluyordu. Bu dış kaynaklı kargaşa sürecine, bir de "Arap asaleti" olarak bilinen, kavimler arası kavga, yağma ve soygunculuğun yoğunlaşması da ekleniyordu.

Kervan ganimetlerinin paylaşılması yüzünden çıkan kavgalar, kurulan pusular, kaçırılan sürü ve kadınlar ve ilelebet süren kan davaları; Arapları ortak bir kavim bilincinden ve dayanışma ruhundan alıkoyuyordu. Ne var ki ticaret yolunun değişmesiyle ortaya çıkan ekonomik çöküntüye, bir de Arap topraklarına yapılan Habeş ve Pers saldırıları eklenince; Arap bilincinin değişmesi farz oldu ve toplumsal dayanışmada güçlendi.⁴

Mekke, neredeyse birkaç bin yıldır siyasi ve dini merkez olması nedeniyle, Hicaz Bölgesi'nin merkezi konumundaydı. Buna bir de ticari konum eklenince Mekke Arapların tam anlamıyla başkenti haline geldi. Merke bu nedenle içten içe kaynıyor ve bu haliyle patlamaya hazır bir kazanı andırıyordu. Bu sırada Mekke aristokrasisi de boş durmuyor, birkaç bin yıldır elinde tuttuğu dini ve ticari tekelden kaynaklanan imtiyazlarını korumak için, halk üzerindeki baskı ve sömürsünü artırıyordu.

3 W. Bartholt, *İslam Medeniyeti Tarihi*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1984, s.3-19.

4 K. Marx-F. Engels, *Din Üzerine*, Sol Yayınları, Ankara, 1985, s.112.

Tüm bu şartlar, bölgede toplumsal bir değişimi ve tarihsel bir sıçramayı olanaklı ve zorunlu hale getirmişti. Aslında Mekke, Ka-be'nin kuruluşundan, yani 2 bin yıldan fazla bir zamandan bu yana bölgenin dini merkeziydi. Fakat Muhammed'in ortaya çıkışının kısa bir süre öncesine kadar, yoğun bir siyasi etkinliğin arenası olmuş ve bölge halkı çok sayıda peygamber adayının varlığına tanık olmuştu. Yani Mekke peygamber adaylarının ortaya çıkışına ve çalışmalarına alıştı. Bu durum aynı zamanda, Muhammed'in bölgede etkili ve başarılı olabileceği bir iklim de yaratmıştı.⁵

İşte tüm bu gelişmeler, toplumsal sorunları da bir yumak haline getirmişti. İslam, bu sorunlar yumağını çözmeye ve toplumsal kargaşaya bir düzen vermeye adaydı. Hz. Muhammed, "Allahın birliği ve tüm Müslümanların kardeşliği" programını, 620'li yıllardan itibaren çağın gelenek-göreneklerine ve halkın karakterine uygun bir tarzda ortaya koyarak, tüm Arapları birleştirmeye talip oldu. Bunu başardı da. Böylece Hz. Muhammed Araplara, üzerinde birleşebilecekleri bir ideolojik zemin olarak İslam dinini sundu.⁶

İran'a Hıristiyan Göçü

Bizans Hükümdarı 2. Theodosius, Kuzey Afrika'daki yıkımıyla ünlenmişti. Nitekim İskenderiye'nin ünlü kütüphanesi, Batı'nın iddia ettiği gibi Halife Ömer'in değil, daha 391 yılında 2. Theodosius ve Piskopos Theophilus'un buyruğuyla yakılmıştı. Aziz Krill de onların izinden giderek, 410 yılında ünlü kadın matematikçi Hypatia'yı öldürtmüştü.

Ardından İsaüsterli Zeno'nun emriyle, Suriye ve diğer tüm Ortadoğu ülkelerine eski Yunan kültürünü yaymakla ünlü Edessa (Urfa) Akademisi'nin kapatılmasına karar verildi. Justinus ise, Atina

5 A. Bebel, *Hz. Muhammed ve Arap Kültürü*, Alan Yayınları, İstanbul, 1997, s.24 vd.
6 *Geschichte der Philosophie*, Sovyet Akademisi Yayınları, Berlin, 1961, s.204-205.

Platon Akademisi ve İskenderiye Akademisi'ni kapatarak, gerici imajlarıyla ünlü seleflerinin kervanına katıldı.⁷

Hıristiyanlığın gücü, Roma İmparatorluğu'nun yasal dini olmasına rağmen, Batı halklarını birleştirmeye yetmedi. Hıristiyanlığın resmi devlet görüşünden farklı yorumlara sahip Hıristiyan mezheplerinin (Yakubiler ve Nasturiler) Bizans topraklarında barınması, 5. yüzyıldan itibaren olanaksız hale gelmişti. İşkence, kovuşturma ve katliamlar, Nasturiler ve Yakubilerin Bizans toprakların terk edip İran'a göç etmelerine neden olmuştu.

Böylece batıdan doğuya doğru bir göç başladı. Binlerce İskenderiyeli, Atinalı ve Konstantinapolu Hıristiyan, Bizans'ın ezeli rakibi İran'a sığınarak, yaşam olanağına kavuşmuştu. Mani dininin etkin olduğu İran, ülkesine iltica eden Hıristiyanlara kucak açmakla kalmadı, onlara kendi Hellen-Roma kültürlerini koruyabilecekleri olanaklar da sundu.

İmparator Valeryan'ı esir eden Sasani Hükümdarı Şapur, 3. yüzyılda savaş geleneğine uygun olarak, Antakya ve Suriye'nin diğer kentlerinden çok sayıda Bizans vatandaşını esir olarak İran'a götürmüş ve onları, onlar için inşa edilen Gundişapur kentine yerleştirmişti. Sasaniler, daha sonra ülkelerine göç eden mültecileri de, aynı kente, Gundişapur'a yerleştirmişlerdi. Bu kent, daha sonraki yüzyıllarda Nasturi ve Yakubi âlimlerin etkisiyle, bilim ve felsefe ocağı olarak ünlenecek ve Doğu Rönesansı'na can verecektir.

Araplar İslamla Birlikte Atılım Yapıyor

Cahiliye Dönemi Araplarının düşünsel etkinlikleri ve birikimleri, "kişisel tartışma" ve "kendini sürekli tekrar eden meseller"in şiirsel tarzda ifade edilmesiyle sınırlıydı. Okuma-yazma bilenlerin sayısı bölgenin merkezi olan Mekke'de, toplam olarak yirmiyi geçmiyordu.⁸

7 H. Bammate, *Beitrag d. İslams zum Kulturgut d. Menschh.*, İslam. Zent., Genf, 1962, s.6.

8 M. Demirci, *Beyt'ül Hikme*, İnsan Yayınları, İstanbul, 1999, s.17.

Ne var ki Araplar, İslamın dinamizmiyle, Çin'den Atlantik Okyanusu'na kadar uzanan bir bölgeyi, inanılmayacak kadar kısa süre içinde fethederek, düşmanlarına dudak uçuklattılar.

Arapların böylesi kısa bir süre içinde etkili olmalarının en önemli nedenlerinden biri, kuşkusuz, bölge halklarının İslam dinini Roma ve Bizans zulmünden kurtuluşun bir aracı olarak görmesi idi. Çünkü akıllı ve devrimci Muhammed, daha baştan itibaren tektanrılı dinlerin, yani Musevilik ve Hıristiyanlığın mirasçısı olduğunu vurgulamıştı; bölgede birkaç binyıldır süzüle süzüle olgunlaşan, herkes tarafından kabul görmüş siyasi ve ahlaki değerleri benimsemişti; sosyal statü, renk ve kavim farkı gözetmeksizin herkese "eşitlik", kölelere "özgürlük", Müslümanlara da "kardeşlik" vaat etmişti.⁹

Araplar, diğer kavimlere mensup insanları ikna eden ilerici İslami çağrı sayesinde zorlu olmayan fetihlere girişmişler ve böylece eski Asur, Sümer, Babil, Grek, Roma, Hint ve Mezopotamya Uygarlıklarının birikimine sahip olma fırsatını yakalamışlardı. Dağınık bir kabile federasyonunu andıran Arap Yarımadası, nihayet Muhammed'in İslam bayrağı altında bütünleşmiş ve feodal bir imparatorluğun yükselişine tanık olmuştu.

Kan bağının hâlâ etkili olduğu Arap devlet mekanizmasının çalışabilmesi için, fetihler zorunluydu. Arap devletinin ihtiyacı olan "kan", komşu halkların "cizyeleriyle" (haraçlarıyla) taşınıyordu. Araplar, ilk dönemlerde üzerinde oturdukları uygarlık birikiminden yararlanmayı gerekli görmüyorlardı. Çünkü fetihe soyunmuş Arapların "çıplak haraçtan" başka istedikleri bir şey yoktu. Dize getirdikleri halklara, o günün koşullarına göre çok iyi davranıyor ve onları "Allah'ın birliği ve Muhammed'in resullüğü"nün simgesi olan

9 W.M. Watt, *Der Einfluss d. Isl. Auf d. Europ. Mittelalter*, s.17; R. Garaudy, *Sosyalizm ve İslamiyet*, Yön Yayınları, İstanbul, 1965, 2. baskı, s.11 vd.; A. Bebel, *age*, 1997, s.34 vd.; M. Rodinson, *Muhammed*, Özne Yayınları, İstanbul, 1998, s.108 vd.; *Gesch. Des Sozialismus Bd.I*, Ullstein Ver., Frankfurt, 1974, s.53 vd.

İslam bayrağı altında birleşmeye çağınıyorlardı. Diğer dinlerden olanları ise "cizye alma koşuluyla" kendi hallerine bırakmışlardı.

İlk dönemde Araplar, bu Arap olmayan halklarla kaynaşmıyor ve onlardan oldukça uzak duruyorlardı. Arap saflıklarını korumak için, yerli halklardan soyutlanmış askeri-şehir ve mahalleler inşa etme yoluna gitmişlerdi.

Araplar için bir bakıma ilk 150 senelik fetih dönemi, komşu halkların kültürleriyle tanışma dönemi oldu. Ancak günden güne fethedilen toprakların yerli halklarıyla kaynaşmak zorunda kalan Araplar, çeşitli toplumsal ve kültürel sorunlarla da karşı karşıya geldiler.

Araplar, fethettikleri topraklarda yaşayan insanların haraçlarıyla yaşıyor, tarımsal ve zanaatsal üretimi ise Arap asaletine yakıştırarak hor görüyorlardı. Ancak yerli halklar, çoğu kez "cizye"den kurtulmak için, akın akın Müslümanlığı tercih etmiş ve bu nedenle de vergi gelirlerinde bir düşmeye neden olmuşlardı. Bu beklenmedik durum, fetihleri sayesinde bol keseden bir yaşam sürmeye alışmış olan Arapları sıkıntıya sokmakla kalmamış aynı zamanda toplumda sınıfsal farklılaşmayı derinleştiren bir rol de oynamıştı.

Öyle ki, zaman zaman halifeler, yerli halkların Müslümanlığa geçmesini engelleyen katı kurallar getirmek zorunda kalmışlardı. Devlet önemli bir sınavla karşı karşıyaydı. Bu arada Ortadoğu Bölgesi de durulmuyor, ezilen ve horlanan kitleler *Kur'an*'ın toplumcu ayetlerine atıfta bulunarak "eşitlik ve adalet" istiyorlardı. Kitleler ayaklanıyor ve yeni kurulmuş İslam Devleti'nin varlığını soldan tehdit ediyorlardı. Deniz bitmişti ve artık toplumsal açıdan reformlar zorunlu hale gelmişti. Devlet, siyasi ve kültürel bir değişime önderlik ederek kendisini de yeniden örgütleyebilirdi. Bundan böyle toplumun ve üretimin örgütlenmesine yönelmeden, askeri fetihler gerçekleştirmek de olanaklı değildi.

Arap Devleti, bu şartlarda toplumsal yaşama müdahale etmek zorunda kalmıştı. Toplumsal altyapının örgütlenmesi gerekiyordu.

Toplumda siyasi-hukuksal-ekonomik ve bilimsel ihtiyaçların yoksunluğu hissediliyordu. Yaşam karmaşıklaştıkça ve sorunlar büyüdükçe, mler de bulunmak zorundaydı. Eski anlayışlarla ve bilinç düzeyiyle gelişmeler ve gelişmelerin arkasındaki nedenler bilinemezdi. Yaşam, dünya ve evren gizemli hale gelmişti. Bu gizemleri anlama ve aydınlatma arzusu aydınların öznel çabasını kışkırtıyordu. Maddi hayatın zorlukları, siyasi, kültürel ve bilimsel etkinlikleri de yönlendirir hale geldi.

Emevilerin Saltanatı

7. yüzyılın sonlarına doğru Mekke ve Medine eski ihtişamını yitirmeye başlamıştı. Çünkü şam Valisi Muaviye, karışık bir dönemden sonra kendi halifeliğini ilan etmiş ve şam'ı imparatorluğun başkenti yapmıştı.

O dönemde Suriye, siyasi ve toplumsal açıdan ilginç bir tablo sunuyordu. Bizans-Sasani Devletleri'nin sınır boylarına serpilmif şam, Basra, Antakya, Nusaybin ve Urfa, çok sayıda Yahudi, Hristiyan, Manist, Müslüman ve diğer inan gruplarından kitleleri bir arada barındırıyordu. Tektanrılı  dinin miras edindiği ortak coğrafya ve ritüeller, aynı mekânda ve neredeyse eşzamanlı ibadeti zorunlu hale getirmişti. O dönemin arşı ve pazarları, bilimsel, dinsel ve felsefi tartışmalardan geçilmiyordu. Aktarılan tarihsel rivayetlere bakılırsa Müslümanlar, Hristiyanlarla giriştikleri dini-felsefi tartışmalarda çok açık farkla yenilgiye uğruyorlardı. Bu durum Arapların ğrenme hırsını kamçılıyordu.

Müslüman aydınlar açısından yeni yaşam tarzının, bir yandan *Kur'an*'daki kutsal metinlerle, diğer yandan da Hellen-İran düşün ve kültürünün gerekleriyle uzlaştırılması zorunlu hale gelmişti. Bu şartlarda, Araplar için ufukta bir kültür devrimi gzkmşti.

Aslında İşlam, Suriye ve Güney Anadolu'ya yönelerek, daha başından Hellen kültürünün etkisi altına girmişti. Çünkü şam'a taşı-

nan imparatorluk merkezi, bölgenin ekonomik ve siyasi kaynaklarından faydalanmakla kalmamış, aynı zamanda Ortadoğu coğrafyasının kültür ve bilim birikimini de Şam'da merkezileştirmişti.

İnsanoğlu, hem belli toplumların kendi iç ilişkilerinde hem de farklı uygarlıkların birbirleriyle olan temaslarında önce temkinli davranmakta, sonra karşındakine tedbirli dokunmalarda bulunmakta, ardından da "öteki" ile ortak tartışma ve karşılıklı anlaşma sürecine girmektedir. Uygarlıklar arası ilişkilerde bu tanışma, "çeviri etkinliği" ile olmaktadır. Bu nedenle tarihte her yeni uygarlık, yükselme eğrilerinin olduğu kesitte, eski uygarlıklara ait yazılı eserleri yoğun bir çeviri faaliyetiyle özümsemeye çalışmaktadır. Kökeninde ekonomik ve toplumsal nedenler bulunan bu etkinlik, ilkönce kişisel bir merak ve girişim olarak başlamakta ve ardından da bir devlet politikası haline gelerek merkezileşmektedir.¹⁰

İşte Emevi İmparatorluğu, tam da böylesi bir dönemde bulunuyordu.

Şehzade Halid b. Yezid, Süryanice, Yunanca, Aramca ve diğer bölge dillerinden çeviriler yapmaya başlamıştı. Bir grup aydın, onun teşvikiyle İskenderiye'den tomar tomar tıp, kimya, astroloji ve felsefe kitaplarını taşımış ve bunları Arapçaya çevirerek, Arap aydın çevrelere sunmuşlardı.

Yine Abdülmelik b. Mervan (685-705) ve Velid b. Abdülmelik'in (705-715) yoğun çabalarıyla, Farsça, Yunanca ve Pehlevi dilinde yazılmış edebi eserler Arapçaya çevrilmiş ve Arapçanın devlet katında resmi dil olması sağlanmıştı. Bu çabalara bir de 700 yılında Şam yakınlarında inşa edilen gözlemevi eklenince; bilimsel faaliyet bir devlet politikası halini aldı.

Aslında Araplar, daha Muaviye Dönemi'nden itibaren Bizans ve Fars'ı saray yaşamında örnek almıştı. Zaman bu yaşam tarzı, Arap aristokrasisinin, Bizans(kısmen Yunan) ve Fars kültürüne olan ilgi-

10 Z. Ülken, *Uyanış Devirlerinde Tercümenin Rolü*, Ülken Yayınları, İstanbul, 1997, s.14 vd.

sini de artırmıştı. Halkların kültürel benzeşmesine Arap bilim öncülerinin Yunancadan, Farsçadan, Süryanice ve Hintçeden yaptığı çeviri faaliyeti de eklenince, doğuda büyük bir kültürel devrim baş gösterdi. Bu sayede Arap aydınları arasında önemli bir profesyonel bilim adamı birikimi oluştu.

Bilimin Doğu'yla Dünyalılaştırılması

Emevilerin 750 yılında, Kufe merkezli bir halk ayaklanmasıyla yıkılması, imparatorluğun merkezinin Şam'dan Bağdat'a kaymasını sağladı. Aslında Abbasi Devrimi bir başka yönüyle, Doğu Uygarlığı'nın maddi zeminini de ortaya çıkarmıştı. Nitekim, imparatorluğun merkezinin Şam'dan Bağdat'a taşınması, Bizans ve Helen kültürüyle yoğrulmuş Arapların ufkunu, bu kez bir başka yöne, İran, Hint ve Orta Asya'ya çevirdi.

İmparatorluk merkezinin Bağdat'a kaymasıyla, siyasi-kültürel etkinlik de Doğu'ya kaydı ve var olan kültür, İran, Hint ve Çin'in eski birikimiyle zenginleşti. Öyle ki Bağdat, Eski Yunan'ın bilimsel-felsefi mirasını özümsemekle kalmadı; onu Asya'nın birikimiyle de buluşturarak, bilimi, tarihte ilk kez dünyalılaştırdı.

Tarihsel açıdan Hellen-Roma Uygarlığı, Akdeniz coğrafyasına sıkışmış ve böylece kendini geliştirme olanaklarından yoksun kalmıştı.

Büyük İskender'in "doğu seferi" bu durumu değiştirmeye yetmemişti. Buna bir de uygarlığa ait tüm kültürel birikimin, 3. yüzyıldan itibaren Bizans'ın elinde çürümeye terk edilmesi eklenince; insanlık bilimin şahsında bir durgunluk sürecine girmişti. Ne yazık ki, Doğu'nun, Hint ve Çin'de gelişen bilimi, yeni kanallar yaratamamış ve bu nedenle kendini tekrar eden bir duruma gelmişti. Uygarlık, dolayısıyla Asya'nın ve Akdeniz coğrafyasının bilim ve kültürel mirası, Arapların girişimci ruhuyla tarihte ilk kez, tüm insanlığın yararlanabileceği ortak bir kanala yönlendirildi ve bundan da büyük bir uygarlık ırmağı doğdu.

Abbasilerin 750-900 yılları arasındaki döneminin, Doğu Uygarlığı'nda ayırt edici bir özelliği vardır. Abbasilerin bu dönemdeki siyasi girişimleri, tarihsel açıdan tayin edici bir özelliğe sahiptir. Araplar Doğu'yu fethetmekle kalmamış, aynı zamanda bölgenin kavimlerini bölen her türden engelleri de ortadan kaldırmışlardır.

Araplar, bütün kavimleri birleştirmenin politikası olarak, çok sayıda yabancı ve gayrimüslimi devletin önemli organlarında görevlendirmişlerdi. Yabancıların ve gayrimüslimlerin devlet içindeki nüfuzlarının artışı, zorunlu olarak imparatorluğun çehresini, siyasi yönelimini ve kültürel istikametini kesin bir şekilde değiştirmişti.

Abbasi Aydınlarının Kitap Aşkı

Abbasilerin, gayrimüslim ve gayri-Araplara yönelmeleri, Hali-fe el-Mansur'la başlar. El-Mansur'un Zerdüşt'ten dönme özel kâtibi el-Mukaffa, sonradan Arap dilinin sistemleştirilmesini sağlayacak süreci tetikleemekle kalmamış aynı zamanda bizzat eski İran ve Hint eserlerini de Arapçaya çevirmişti.

Ardından Harun Reşid'le yeniden canlanan çeviri ve bilimsel çalışmalar, Bağdat'ta merkezileştirilmişti. Birbir Gece Masalları'nın kahramarı Halife Harun Reşid, başlatılan kültürel devrimi sürekli kılmak için imparatorluk sınırları içindeki âlimleri ve yazılmış eserleri toplama seferberliği başlattı. Bu çaba öyle aşırıya vardı ki, gayrimüslimlerden "cizye" yerine, eski kitap talebinde bulunmaya başlandı!

Tarihçilerin zevkle bahsettikleri, ancak kısmen doğru olduğunu düşündüğümüz bir rivayete göre Harun Reşid, sırf kitap toplamak için Bizans'a karşı seferler düzenlemiş. Hatta bu iddiada öylesine ileri gidiyor ki, Harun Reşid'in fetih siyasetine, eski kitap toplama aşkının yön verdiği söyleniyor. Bu mutlaka aşırı bir abartmadır, ancak o dönemin kitaba olan sevgisini ve yazılı kültüre olan ilgiyi göstermesi bakımından çok kayde değerlidir.

Ancak şu belirtelim ki, Harun Reşid'in İç Anadolu'ya yaptığı bir seferde, Ankara ve Ammuriye'deki (Kütahya yakınlarında bir belde) tıp, felsefe ve matematikle ilgili tüm Eski Yunan elyazmaları toplayarak, bunları Bağdat'a göndermiş olması, bu rivayete kısmen doğruluk payı katıyor.¹¹

Kitapların yaban ellerden getirilmesi, çevirilmesi ve kütüphanelerde toplanması, sadece siyasi iktidarın etkinliğiyle sınırlı olmazdı. İmparatorlukta kitap toplama ve okuma faaliyeti, öyle bir hal aldı ki, zenginler de kitap toplamak ve bunları Arapçaya çevirtmek için çok para harcıyorlardı.

Rum illerine eski kitap toplamak için seyahate çıkan çok sayıda zengin türemişti. Örneğin Huneyn bin İşhak, Calinos'un "Nabz" ile ilgili bir kitabını elde edebilmek için, Irak, Suriye, şam, Filistin ve Mısır'ı (tıpkı A. Maalouf'un "Yüzüncü Ad"ındaki kahramanı Baldas-sare'nin bir kitap için dünyanın yarısını dolaşması gibi) dolaştığını, nihayet kitabın bir nüshasını şam'da bulduğunu anlatmaktadır.¹²

Demokratik ve Bilimsel Tartışma Ortamları

Aslında Halife Harun Reşid ve daha sonraki halife oğlu el-Me'mun'un kitap sevdası, o gün için "ulvi" bir aşktan öte bir anlam taşıyordu. Aslında bu baba-oğul ikilisini, "akl"ın belirleyici olduğu bir felsefi duruş yönlendiriyordu.

Eski Mani dinine mensup âlimlerin, Abbasi Hanedanlığı döneminde, vezirlik başta olmak üzere, en önemli devlet mevkilerinde bulunmaları, ülkenin kültürel ikliminde hızlı bir değişime neden olmuştu. İran'ın eski "eşitlikçi ve demokratik" mezhebi olan "Zerdüştlük" ve "Mazdaizm", bu çevreleri etkisi altına almıştı. Görüleceği gibi "akl"ı temel alan felsefi eğilim güçlenmekle kalmamış aynı zamanda bütün ülkeyi bir bozkır ateşi gibi tutuşturmuştu.

11 M. Demirci, *age*, 1999, s.47.

12 *Age*, s.57.

Anlatılanlara bakılırsa ülkenin önemli merkezlerini felsefi tartışmalar sarmıştı. "Akl"ı temel alan bu devrimci düşünce, imparatorluğun önemli kentlerinde halka açık büyük kitaplıkların ve akademilerin kurulmasına yol açmıştı. Tarihçilerin bildirdiğine göre hem Cengiz Han'ın hem de Timur'un Moğolları, sonradan ülkeyi işgal ettiklerinde, yalnızca Bağdat'ta 20 büyük kütüphaneyle karşılaşmışlardı.

Bu kütüphaneler, bilim adamı yetiştiren eğitim bölünleriyle birlikte bir bütün oluşturuyorlardı. Bunun yanında ucuz ve rahat konaklama olanağı sunan hanların (kervansarayların) yaygınlaşması, öğrenme ateşiyle yananlara büyük olanak sunmuştu.

Ünlü bilim tarihçisi J. Bernal'in de üzerine basarak belirttiği gibi, Doğu Uygarlığı'nın en önemli özelliği, tarihten gelen halk-aydın karşıtlığını 754-861 yılları döneminde kısmen aşmaya çalışması ve geniş halk kesimini bilimsel ve felsefi etkinliğe dahil etmesiydi. Gene Bernal'e göre, Doğu Rönesansı bu yönüyle, Batı Rönesansı'nın da öncüsüdür.¹³

O günün kültürel iklimini anlamak bakımından şu örnek de çok ilginçtir: İspanya'dan Bağdat'a giden bir din adamı, orada yaşadıklarını yakınlarına şöyle anlatır:

"İki kez toplantılara katıldım, ama üçüncüsüne gitmek konusunda doğrusu çekindim. Niçin mi? Düşünün bir kez, ilk toplantıda koyu (Ortodoks) Müslümanların ve ana ilkelerden farklı düşünen (Heteredoks) Müslümanların yanı sıra; ateşe tapanlar, materyalistler, tanrıtanımazlar, Yahudi ve Hristiyanlar, kısacası her çeşit dinsiz vardı.

"Her mezhebin özgün görüşlerini savunan bir konuşmacısı bulunuyordu. Bunlardan birinin önderi, kapıdan içeriye girdiğinde herkes saygıyla ayağa kalkıyor ve mezhep başı yerine oturmadan kimse yerinden kımıldamıyordu. Salon neredeyse tıka

13 J.D. Bernal, *Geschichte der Wissenschaft Bd.I*, Rowohlt Ver., Hamburg, 1978, s.252.

basa dolmuşken dinsizlerden biri söz aldı ve konuştu: 'Bilimsel konularda tartışmak amacıyla toplanmış bulunuyoruz' dedi. 'Herkes önkoşulumuzu biliyor. Siz Müslümanlar, kendi din kitabınızdan alınmış ya da peygamberinizden kaynaklanan sözlerle dayanarak, bize karşı kanıtlar getirmeye kalkışamazsınız; çünkü biz ne söz konusu kitabınıza ne de peygamberinize inanıyoruz; buradaki herkes yalnızca insanın akıl ve mantığında temellendirilebilen nedenlere dayanabilir' diye ekledi. Bu sözler, genelde alkışla karşılandı. Bu ve benzeri sözleri duyduktan sonra, böyle toplantılara neden katılmak istemediğimi artık anlarsınız. Başka bir toplantıya gitmeye beni ikna ettiler; dayanmadım gittim, oradada gene aynı skandalla karşılaştım."¹⁴

Mutezile Devrimi ve el-Me'mun

Halife el-Me'mun, gerçek anlamda bir entellektüeldi. Üç kuşak boyu atalarından, bilimin ve aklın saygın olduğu bir kültürel miras edinmişti. Tıpkı babası Harun Reşid gibi Bizans seferleri süresince, Küçük Asya'daki, Konstantinopol'deki, Kıbrıs ve Bergama'daki bilim ve felsefe kitaplarını getirterek, çevirilerini bizzat kendisi yaptırtmıştı. Hatta Bizans İmparatoru'ndan, Bizanslı düşünür Leo'yu ona "bir şeyler öğretmesi" için bir süreliğine yanlarına göndermesini rica etmiş ve karşılığında 50 kg altın ve süresiz barış teklifinde bulunmuştu.

Kimi tarihçiler el-Me'mun'un bir tek kitap için bile sefer düzenlediğini iddia etmektedir! Sanki Kıbrıs'a yapılan askeri sefer, bu iddiayı doğrular niteliktedir.¹⁵

Harun Reşid döneminden gelen akılcı çizgi, halife el-Me'mun zamanında da devam ettirildi. El-Me'mun'un babasından farkı, bilim ve felsefeye dini nedenlerle de ilgi duymasıydı.

¹⁴ A. Bebel, *age*, 1997, s.108-109.

¹⁵ M. Demirci, *age*, 1999, s.50.

El-Me'mun'un annesi, Harun Reşid'in haremde barındırdığı İranlı bir cariye idi. Bu nedenle el-Me'mun, eski İran dinlerine uygun bir eğitimle yetişmişti. Kökü, yukarıda da belirtildiği gibi Mazdaizme kadar varan Mutezile mezhebine mensup bu çevreler, yalnız el-Me'mun'un eğitiminde etkili olmakla kalmamış, aynı zamanda el-Me'mun döneminde vezirlik dahil, devletin üst kademelerinde görev de almışlardı.

Mutezile mezhebinden olan el-Me'mun, Arap Devrimi içinde ikinci bir devrim daha gerçekleştirerek, 827 yılında Mutezile mezhebinin devletin resmi dini haline getirmişti. Kimi tarihçilere göre bu adımla el-Me'mun, çeşitli mezheplere bölünmüş Müslümanları ortak çatı altında birleştirmeyi amaçlıyordu. Böylece El-Me'mun, toplumsal birliğe zemin oluşturacak yeni bir dini-felsefi doktrin sunuyordu.¹⁶

Prof. Hitti'ye göre el-Me'mun, "yabancı bir köle kadından doğma, safkan Arap olan kardeşiyle mücadele ederek halifeliği kazanmıştı; muhafazakâr bir çağda, akılcı düşünce tarihinin en önemli hareketinin teşvikçisi, Batı'nın klasik mirasını halkıyla paylaşan, halkını geleneksel bir safhadan, yüce bir kültür düzeyine ulaştıran ve başkentini dünyanın entelektüel merkezi yapan bir hükümdardı".¹⁷

Akıl, birey, insan iradesi ve ölüm düşüncesi ekseninde oluşan bu felsefenin kökeni, İskenderiyeli filozof Plotin'e kadar gitmekteydi. Bu düşünce, bir yandan bireyin sınırsız ahlaksal sorumluluğunu vurguluyor, yani özden yoksun dinsel ritüellerin yüzeyselliğini eleştiriyor, diğer yandan da "evrenin bilimsel akılla keşfedilebileceğini" öne sürüyordu. Bu çerçevede Mutezile, "evrenin sonsuz" olduğunu ve "Kur'an'ın da yaratıldığını ve mutlak olmadığını" ileri sürüyordu. Mutezile'ye göre "özgür olamayan insan etkinliği ha-

16 A. Bebel, *age*, 1997, s.133.

17 Philip K. Hitti, *Arap Tarihinin Mimarları*, Risale Yay., İstanbul, 1995, s.118.

ramdır", "Tanrı'nın yüceliği, doğanın her alanında keşfedilmelidir, bu nedenle de bilimsel etkinlikten korkulmamalıdır".¹⁸

Ayrıca bu cüretkâr düşüncenin sınırı, "büyük adamın küçük günahı" şeklinde başlayan başka bir ahlaksal tartışmayla, "Muhammed'in de günahkâr olabileceği" savına kadar da götürülmüştü.¹⁹

Hıristiyan olsun olmasın, İskenderiye kökenli filozofların en önemli özelliği, akıllı inançla uzlaştırmaktı.²⁰ Buna göre "vahiy, akılla karşı karşıya gelmemeliydi". Bu açıdan Mutezile akımı da, Hellenistik çözümü benimsemişti. Onlara göre, "Tanrı bizzat koyduğu doğa yasaları aracılığıyla müdahale ediyor ve böylece 'mucizeye' olanak tanımıyordu". "Doğa yasaları, akıl yoluyla keşfedildiklerine göre, bu durumda akılla vahiy arasında bir çatışma söz konusu olamazdı". Bu ve buna benzer düşünceler, kutsal metinleri, felsefî tartışmanın mecazi yorumlarına açık hale getirmişlerdi.²¹

"Bağımsızlaşan" anlamına gelen Mutezile akımı, 10. ve 11. yüzyılda çok sayıda bilim adamını ve filozofu etkisi altına almıştı. Ebul'l-Huzeyl, İbrahim Nazzam, Hayyat, Cahiz, Ebu'l Maali, Fahreddin Razi, Seyid Şerif Cürcani, Sadüddin Taftazani, İbn Sina ve Nasirüddin Tusi bunların birkaçıdır. Daha sonra bu akım, Endülüs'te İbn Bacce ve İbn Rüşt üzerinden Batı'yı da etkisi altına alacaktır. Batı'nın 12. ve 13. yüzyıllarda yaşayan R. Bacon, Th. Aquinas gibi ünlü düşünürlerini en çok etkileyen de bu akım olmuştur.

Eğitim Kurumları ve Beyt'ül Hikme

700'lü yıllardan itibaren önce çevirilerle başlayan, daha sonra ciddi bir araştırma karakteri kazanan bilimsel faaliyetleri merkezi-

18 T.J. de Boer, *Geschichte der Philosophie im Islam*, Frommanns Ver., Stuttgart, 1901, s.42vd.

19 Z. Ülken, *İslam Felsefesi*, Cem Yay., İstanbul, 1993, s.136 vd.

20 Samir Amin, *Avrupamerkezcilik-Bir İdeolojinin Eleştirisi-*, Ayrıntı Yay., İstanbul, 1993, s.57.

21 Age, s.63,

leştirmek, artık bir zorunluluk haline gelmişti. Bu amaçla El-Me'mun, saygın bir Mutezile âliminin tavsiyesi üzerine, Bağdat'ın ünlü "Beyt'ül-Hikme"sini kurmuştu. Ardından bu kurumu, Mutezile'nin (rasyonalist akım) eğitim merkezi haline getirmişti.

Ayrıca el-Me'mun, Bağdat ve şam'da görkemli rasathaneler inşa ettirerek, astronomi araştırmalarına da hız vermişti. Beyt'ül Hikme'ye ek olarak yapılan büyük bir okuma salonu halka açılmış, burada bilimsel toplantı ve tartişmalar düzenlenir olmuştu. İlk kuruluşu döneminde "Hizaneden" adıyla anılan kurum "Beyt" karakteri de kazanarak bir akademi haline getirilmişti. Ayrıca el-Me'mun, uzak görüşlü davranarak, Beyt'ül Hikme'nin giderlerini, yani kütüphane çalışanlarının ve âlimlerin maaşlarının geleceğini, tesadüflerden kurtarmak amacıyla, kendi parasıyla kurduğu bir vakıfla garanti altına almıştı!

Beyt'ül Hikme'nin kuruluşu, İşlam Uygarlığı tarihinde bir milattır.²²

Yüzyıllar süren bu uygarlık tarihi incelendiğinde görölmektedir ki, Beyt'ül Hikme'yle başlayan süreç, aslında Doğu Uygarlığı'nın da doğuşunu, yani Doğu Rönesansı'nı simglemektedir. Hem İmparatorluk sathına yayılan bilim medreselerinin ve rasathanelerinin hem de daha sonra Kahire, Sicilya, Kutuba ve diğer batı kentlerinde kurulan eğitim merkezlerinin ilk örneği Beyt'ül Hikme 'dir.

şuubiye Hareketi

Bilimsel etkinliğin bu denli yoğunlaşmasının önemli bir nedeni de, Abbasi Dönemi'nde önemli bir toplumsal harekete dönüşen şuubiye Hareketi'dir.

Bilindiği gibi Araplar, fethettikleri bölgelerin halklarıyla kaynaşmayı tercih etmiyor ve çoğu zaman Arapların kendi içinde ka-

²² M. Demirci, *age*, 1999, s.19-20.

palı kaldıkları şehir ve mahalleler kuruyorlardı. Zamanla bu tutum "mevali" (bağımlı müttefik) adı verilen diğer Müslüman halkların aşağılanmasına yol açtı. Aşağılanmaya tepki gösteren çeşitli kavimlerden kitleler, sık sık ayaklanarak, ülkede sosyal kutuplaşmayı keskinleştiriyorlardı.

Özellikle Hint ve Fars kültürüyle yetişen aydınlar, tepkilerini kendi köklerine sarılarak ve dolayısıyla kendi kültürlerine ait edebi ve bilimsel eserleri ortaya çıkararak gösteriyordu. Halife Mansur tarafından da desteklenen bu akım, Arap "ırkçılığını" önlemekle kalmamış, aynı zamanda imparatorluk sathında büyük bir kültür hareketine dönüşmüştü.

8. yüzyılın sonlarında başlayan Arap ve gayri-Arapları bütünleştirme çabası El-Me'mun zamanında hızlandırılmıştı. Aşirete bağlı organizasyon etkisiz kılınmış ve ayrıca eski Kureyş'ten kaynaklanan ilk askeri Arap aristokrasisinin "soyağacı kütüğü" de kaldırılmıştı. Gayri-Arap kökenli olan eğitimci, edipler, âlimler, tabipler ve tacirler, el-Me'mun *zamanında* devletin yüksek mevkilerine getirilmişlerdi.

Bilimin Toplumsal İhtiyacı Esas Alması

Merkezi bir İmparatorluğun yaratılması, Hellen ve Hint-Fars eserlerinin Bağdat'ta toplanmasını hızlandırmıştı. Çeviri sayesinde keşfedilen soyut bilimsel bilginin, pratikten çıkan deneyimle birleştirilmesi sayesinde, Yunan ve Romalıların bile keşfedemedikleri bir dizi alanda, özellikle eczacılık, fizik, kimya, matematik ve tıpta, yeni buluşlar gerçekleştirilmişti.

Hesap cetvelleri, astronomik levhalar, tıp aletleri, ilaçlar ve tedavi yöntemleri, mimari ve inşaat teknikleri, su kanalları ve üretim aletleri, çelik, kılıç ve savaş gereçleri, kâğıt üretimi, cam, altın ve gümüş işlemeciliği, ipek ve porselen üretimi bu buluşlardan sadece bir kısmıdır.

Fethedilen toprakların idaresi ve daha düzenli bir devlet örgütlenmesinin zorunluluğu, her alanda merkezileşmeyi gerekli kılıyordu. Mali hesaplar, arazi ölçümleri, şehir planlaması ve mimari, savaş teorisi ve teknikleri, namaz ve oruç zamanının hesaplanması, Kabe'nin yönü vs. gibi gündelik sorunların yanıtları, tıp, matematik, astronomi ve coğrafya bilimini zorunlu kılıyordu.

Klasik Yunan biliminin en önemli çıkması, belli bir coğrafyayla, Akdeniz havzasıyla sınırlı kalmasıydı. Harun Reşid'in doğuya yönelmesi, Bağdat'ı Batı'nın coğrafya ve biliminden koparmadı, aksine Doğu ve Batı'yı coğrafik ve bilimsel açıdan "ribat"lar aracılığıyla daha da bütünleştirdi. Doğu Uygarlığı'nın her yerleşim biriminde "ribat" adı verilen posta idaresi ve polis güvenlik sisteminin kurulması da, bu döneme denk gelir. Bu sayede haberleşmede de bir devrim yaşandı.

9. yüzyılın başından itibaren, bütün imparatorluğu kapsayan, ortak bir para birimi belirlenmişti. Aynı şekilde ortak ölçü birimlerini belirleyen merkezi bir idari sistem kurulmuştu. Böylece ekonomik gelişmenin, özellikle de ticaretin önü hızla açılmıştı. İmparatorluğun ilk döneminin aksine yerleşik hale gelen Araplar, artık tarımla da ilgilenir hale gelmişlerdi. Bu nedenle imparatorluğun verimli arazileri için sulama kanalları kurulmuş ve tarımla ilgili eğitim ve bilim de önem kazanmıştı. Bu sayede tarım üretiminde bir patlama yaşanmıştı.

El-Me'mun zamanında Bağdat, Basra ve Küfe, bu sayede ünlü bir ticaret ve endüstri merkezi olmuştu. Mısır'dan yüksek kaliteli kumaşlar, Suriye'den madeni eşyalar, Lübnan'dan cam eşyalar, Yemen'den günlük buhur ve baharatlar, İran'dan halı, işlemeli kumaş ve nakış işleri, Horasan'dan altın, gümüş ve mermer ürünleri, yollara düşen kervan ve gemilerle Bağdat ve diğer kentlere taşınır olmuştu. İpek böceği ve pamuk üretimi, artık ihracata dönük yapılar hale gelmişti.

Kısacası imparatorluk toprakları, insan emeğinin söz konusu olduğu tarım, ticaret, taşımacılık, el zanaatları, sanat ve bilimin yanı sıra, askerlik ve savaş tekniği açısından da dünyanın en gelişmiş bölgesi halini almıştı.

Bilimsel ve Felsefi Atılımlar

Doğa bilimlerinde ilk çalışmaları Doğu'da Hintliler başlatmıştı. İranlılar ise, ilk edebi eserlerle öne çıkmışlardı. Gundişapur ise, 5. yüzyıldan bu yana tıp alanında önemli gelişmeler kaydetmişti ve coğrafyanın tıp merkezi olarak biliniyordu. Yıllar sonra el-Razi, çiçek hastalığını konu edinen ve günümüze kadar değerini koruyan bir kitap yazacaktı. Ayrıca Mansur, tıbbın bütün dallarını kapsayan ve yüzyıllarca Batı üniversitelerinde okutulan 10 ciltlik bir eseri kaleme almıştı. İbn Sina ise, tıpta tartışılmaz bir otoriteydi. Çok sayıda ilaç ve tıbbi malzemenin kaynağı da, Doğu coğrafyasıydı.

Astronomik ölçümler Bağdat, Şam, Kahire ve Semerkant'a yayılmıştı. Bağdat'taki gözlemevinde güneşin yörüngesi hesaplanmıştı. Bu yörünge daha sonraki yıllarda birkaç kez daha hesaplandı; sonuç az bir farkla doğrudu. Gökbilimci A. Sufi, yıldız ışığının ölçüm değerlerini düzeltmeye çalışmış; matematikçi el-Hazen, birkaç hareketi yardımıyla saat ilkesine göre zaman ölçümü gerçekleştirmişti. Gene el-Hazen, bugün hâlâ büyük ölçüde doğru kabul edilen bir görme kuramı ortaya atmıştı. Ayrıca havanın ağırlığı ve denge teorisi alanında da kuramlar öne sürmüş, atmosfer yüksekliğini ölçmeyi denemişti.

Matematikte kullanılan sayıları Araplar, Hintlilerden alarak, dünyaya yaymışlardır. Kimya bilimi doğumunu Araplara borçludur. Barutun işe yarar hale getirilmesini, pusulanın denizcilikte kullanılmasını Batı Doğu'dan öğrenmişti. Mineroloji biliminin babası el-Biruni sayılır. Onun Hindistan'ı anlatan coğrafya kitabı da, coğrafyanın öncü eseri olarak önem kazanmıştır. Farabi'nin devlet te-

orisi, siyasi-felsefi yazıları ve müzikle ilgili teorik görüşleri de, o günün dünyasında bir yeniliği ifade ediyordu.

Sonuç

Kısaca ifade etmek gerekirse, Doğu Uygarlığı 8. yüzyılda atağa geçmiş ve 12. yüzyılda doruğunu yaşamıştı. 13. yüzyıl ve daha sonrası ise, Kurtuba ve Semerkant gibi tikel atılımlar dışarda tutulursa, bir geri çekilme dönemi idi. Sosyoekonomik alanda hızlı bir gelişme kaydeden İslam İmparatorluğu, toplumsal sınıfların ve özellikle de Arap olmayan emekçi kesimlerin ihtiyacına yanıt vermekten uzak kaldı. Bu nedenle de bilimsel ve siyasi atılımlar, birkaç istisnai tutum dışında, dönemin emekçi sınıflarında yankı uyandıramadı.

Aksine onlar (Hicazlı Hariciler, Mısır ve Suriyeli İsmaililer, Yemenli Karmatiler, Basralı Zenciler, Azerbaycanlı Babekiyeler), 700-1200 yılları arasında "eşitlik ve kardeşlik" için ayaklanarak, insanlığa devrimci davanın altın çağlarını hatırlattılar.

Tarım ve zanaat atölyelerinde üretilen emeğin bölüşümü, daha eşit ve hakkaniyetle yapılabilseydi; yoksulların toplumsal servetten aldıkları pay büyütülebilir ve onların toplumsal refaha ortak edilmesi suretiyle, daha gelişmiş ve demokratik bir toplumsal altyapı oluşturulabilirdi.

Bu sınıfsal tutuma paralel olarak hâkim sınıflar, bilim ve felsefenin gelişimine de engel olmuşlardı. Bir "Mutezile" akımı veya "İhvan-ü Safa Kardeşleri" gibi siyasi ve felsefi hareketlerin, siyasi ve toplumsal düzlemde etkili olmaları sağlanabilseydi; daha doğrusu toplumsal ve bilimsel gelişmenin önündeki Ortaçağ ideolojisi kaldırılabilseydi; Doğu Uygarlığı tarihsel olarak daha büyük atılımların öncülüğünü de yapabilirdi.

Zamanla taşlaşan Arap atılımcılığı, bir yandan sefiş bir saray yaşamıyla, diğer yandan Gazali'nin dinsel dogmayı bilimin önüne koyan Ortodoks ideolojisiyle, tüm ilerici gelişmelerin önünü tıkadı.

Bu faktörlere mutlaka 14 ve 15. yüzyıldaki Moğol istilalarını da eklemek gerekir. Yıkılan kentler, dağılan üretim birimleri, tahrip olan yollar, boşalan kervansaraylar ve pazarlar, kesilen yollar, yakılan kütüphaneler ve başları vurulan gençler ve aydınlar; bunların kuşkusuz bilim ve kültür hayatının çoraklaşmasında çok büyük bir etkisi olmuştur.

13. yüzyılın başından itibaren duraksama dönemine giren Doğu Uygarlığı, felsefi ve bilimsel ürünlerini İspanya, Sicilya ve Anadolu üzerinden Batı'ya aktarmaya başlamıştı. Batı, 16. yüzyılda gelişen Rönesans'la birlikte özgün eserler vererek, Doğu Uygarlığını aşmayı başardı.

Uygarlık meşalesi, el-Kindi'den, Farabi'den, İbn Sina'dan, Biruni'den, İbn Yunus'tan, el-Hazen'den, İbn Rüşt'den, el-Me'mun'dan; Galilei'ye, Bruno'ya, Kepler'e, da Vinci'ye, Kopernik'e, Fransis Bacon'a ve Thomas More'ye el değiştirdi.

DOĞU'NUN UYGARLIK VE BİLİM YILDIZI: BAĞDAT*

Hasan Aydın

Irak'ın, Kuveyt'i işgalinin ardından gerçekleşen Körfez Savaşı'yla birlikte, Bağdat ve Saddam Hüseyin'le özdeşleşen Bağdat yönetimi, gerek Doğu gerekse Batı'da temel ilgi odağı olmuştur. Son zamanlarda, ABD'nin, Asya'nın zengin enerji kaynaklarını ele geçirme projesinin bir uzantısı olarak, Bağdat ve Bağdat yönetimi yeniden gündeme gelmiş; tüm dünya, ABD'nin çıkarları uğruna yapmayı planladığı Irak Savaşı'na kilitlenmiştir.

Böylesi bir atmosferde, Türk insanına Bağdat şehrinin kuruluşu ve Doğu (İslam) kültür ve uygarlığı içerisindeki yeri ve önemi konusunda bir hatırlatma yapmak, Bağdat'ın geçmiş misyonu ile bugününü karşılaştırmada kimi ipuçları verecek, insanımızın tarihsel bilincini yoklamasına küçük de olsa bir katkı sağlayacaktır.

Bilindiği gibi, Doğu (İslam) kültür ve uygarlığı, Müslüman fatihlerin, çöl ortamından çıkıp, Helenistik, Hint ve İran kültürünün yaygın olduğu bölgeleri fethetmesiyle filizlenmiş ve kökleşmiştir. Bu filizlenme ve kökleşme hareketinde, İslamın fethettiği bölgelerdeki düşünsel birikimle diyalektik bir ilişki içerisine girmesi, İslam Devleti'nin sınırlarının gelişmesine koşut olarak gereksinimlerinin

* Bu makale *Bilim ve Ütopya* dergisinden (Şubat 2003, sayı 104, s.32-34) alınmıştır.

çeşitlenmesi ve artması, farklı kültürlere mensup insanların İslama geçmeleri ya da İslam Devleti içerisinde görev almaları önemli bir rol oynamıştır.¹ Aynı şekilde, Müslüman fatihlerin, sınırların gelişmesine bağlı olarak, İslam Devleti'nin başkentlerini, güvenli, ticari açıdan stratejik ve merkezi yerlere taşımaları ve fethettikleri bölgelerin gelişmiş kültürel mirasını dikkate alarak yapılandırmaları; halifelerin bu başkentleri bilim ve kültür merkezi haline getirmeleri de, Doğu (İslam) kültür ve uygarlığının gelişimine katkı sağlamıştır. Doğu (İslam) biliminin, iktidar eksenli bir görünüm sergilediği, halifelerin destekleriyle filizlenip kökleştiği düşünülürse,² başkentlerin, Doğu (İslam) kültür ve uygarlığı içindeki yeri daha iyi anlaşılabilir. Hiç kuşkusuz, Doğu (İslam) kültür ve uygarlığının yeşerdiği ve kökleştiği en temel başkentlerden birisi Bağdat'tır. Bağdat'ın tarihsel işlevini kavrayabilmek için, şehrin kuruluş öyküsünü ve orada 9.-10. yüzyıllarda yürütülen bilimsel ve düşünsel etkinliklere kuşbakışı bakmak gerekmektedir.

Bağdat'ın Kuruluşu

Emevi yönetimine, Ebû Müslim'in ateşlediği ihtilal sonucu son veren Abbasiler, ilkönceleri, hilafet merkezi olarak, ihtilalin karargâh yeri olan Kufe'yi seçmişlerdir. Abbasilerin, iktidara gelirken kullandıkları Ali taraftarlarını (Şiiler), iktidarı ele geçirince dışlamaları, Kufe'nin güvenliğini tehlikeye sokmuştur. Çünkü Kufe, Ali taraftarlarının yoğun olarak bulundukları merkezdir. Bu nedenle Ebû el-Abbas, hilafet merkezini Fırat Nehri'nin doğusundaki küçük Haşimiyye Kenti'ne kaydırır. Kısa bir süre sonra, başkent buradan da Anbara nakledilir. Bu merkezler, Kufe'ye yakınlığı nedeniyle hâ-

1 Bkz. Hasan Aydın, "Ortaçağ İslam Dünyasında Bilim ve Felsefe Neden Geriledi?", *Bilim ve Ütopya*, sayı 94, Nisan 2002, İstanbul, s.52 vd.

2 Bkz. Pervez Hoodbhoy, *İslam ve Bilim*, çev. Eser Birey, Cem/Kültür Yayınları, İstanbul, 1993, s.142 vd.; Hasan Aydın, *agm*, s.58.

lâ güvenilir değildir. Bu durumu dikkate alan Halife Mansur, sürekliliği ve güvenliği olan bir başkent kurmak için bir yer aramaya başlar. Bir araştırma ve inceleme çalışması başlatır ve inceleme sonunda, Dicle'nin sağ sahilinde ve Sasani İmparatorluğu'nun eski başkenti Medain'in harabeleri yakınında bulunan bir yerde karar kılar. Burası, Hristiyan bir köydür ve halk arasındaki adı Bağdat'tır. Bağdat kurulurken, Medain şehri kalıntıları kullanılır ve şehre, Medine es-Selâm veya Dâr es-Selâm (Barış Şehri veya Barış Evi) adı verilir. Fakat halk bu ismi benimsemeyip, onu eski adıyla, yani Bağdat diye anar. Halife Mensûr'un Bağdat'ı seçmesi, güvenliğin yanında, Dicle'yi Fırat'a bağlayan ve gemilerin geçmesine elverişli bir kânalın yakınında bulunması ve bütün yönlerle giden yolların birleştiği bir kilit nokta olması, hatta Hindistan yolunun bile buradan geçmesi nedeniyledir.³ Şehrin kuruluşunu anlatan tarihçi ve coğrafyacı Ya'kubî, Mansur'un bir yolculuğu sırasında, Bağdat köyü yakınında durarak şöyle dediğini nakleder:

"Doğuda Dicle, batıda Fırat arasında bulunan bu ada, dünyanın ticaret merkezidir. Vâsıt, Basra, Ubulla, Ahvâz, Fars, Omân, Yemâme, Bahreyn ve bunların çevresinden Dicle'ye inen bütün gemiler burada demirlerler; Musul, Diyâr Rebî'a, Azerbaycan ve Ermenîye'den Dicle yoluyla Mısır ve Kuzey Afrika'dan gelecek gemilerdeki ticaret malları buraya getirilecek ve boşaltılacaktır. Cebel, İsfahan ve Horasan şehirleri halkı için burası bir geçiş yeri olacaktır. Öncülerimin (selef) ihmal ettiği bu yeri benim için saklayan Tanrı'ya hamdolsun; Tanrı'nın izniyle bu şehri inşa edeceğim ve ömrümün sonuna kadar burada oturacağım; ardıllarım da (halefler) burada yaşayacaklar. Kuşkusuz burası dünyanın en zengin (müreffeh) şehri olacaktır."⁴

3 Bkz. Bernard Lewis, *Tarihte Araplar*, çev. H. Dursun Yıldız, İÜEF Yayınları, İstanbul, 1979, s.97-98; Carl Brockelmann, *İslam Ulusları ve Devletleri Tarihi*, Çev. Neşet Çağatay, TTK Yayınları, s.87 vd.

4 Bernard Lewis, *age*, s.98.

Halife Mansur'un, stratejik seçimi ve düşlediği hayali, 762'de inşa edilmeye başlanır; bir yıl gibi kısa bir sürede, yani 763'te şehrin inşası bitirilir. Daire şeklinde kurulan şehrin merkezine bir cami inşa edilir. Şehrin yapımında hiçbir masraftan kaçınılmaz. Tarihçilere göre, şehrin yapımı için, dört milyon sekiz yüz otuz üç dirhem harcanır.⁵ Hilafet merkezinin Bağdat'a taşınması, Abbasi Devleti'nde, hem kültürel hem de ticari açıdan önemli bir gelişime neden olmuştur. Kültürel açıdan, Mezopotamya, İran ve Irak'ın kültürel mirası üzerine oturulmuş; bu kültürel miras, siyasi yapılanmayı da hi kökten etkilemiştir.⁶ Lewis'in deyişiyle söylersek, İslam Devleti, bir kabile yönetimi biçiminden çıkmış; İran örneğinde bir saray yönetimine dönüşmüş; vezirlik, mabeyncilik gibi kurumlar oluşturulmuştur.⁷ Ayrıca, devlet yönetiminde mevâlî diye bilinen Arap asıllı olmayanlar önemli roller üstlenmiştir, bilim ve kültür hayatına zenginlik getirmişlerdir. Böylece Bağdat, İskenderiye, Cündişapur, Harran, Antakya gibi bilim okullarının kültürel mirasıyla ilişki içerisine girmiştir. Ticari açıdan ise, hilafetin merkezi, Akdeniz ülkesi olan Suriye'den sulanabilen zengin bir vadi ve birçok ticaret yollarının kavşağı Irak'a geçmiştir.⁸

Bağdat Bilim ve Kültür Merkezi Oluyor

Bağdat'ın başkent olması, bilim ve din insanların oraya akınına neden olmuştur. Öte yandan, Bağdat'ın kurulduğu yerin geçmiş kültürel mirası, mevâlîlerin devlette seçkin yer elde etmeleri, imparatorluğun artan gereksinimleri ve Harun er-Reşid, Me'mun gibi halifelerin bilim ve felsefeye ilgileri bilimsel etkinlikleri desteklemiştir.⁹ Bu gelişimde, halifelerin Cündişapur, Harran, Antakya vb.

5 Bkz. *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, Ed. H. Dursun Yıldız, c.3, s.367- 368.

6 Bkz. Carl Brockelmann, *age*, s.88 vd.

7 Bkz. Bernard Lewis, *age*, s.100 vd.

8 Bkz. Hasan Aydın, *age*, s.54.

9 Bkz. Hasan Aydın, *age*, s.54.

okullardan bilim insanlarını Bağdat'a davet etmeleri de etkili olmuştur. Örneğin, Halife Mansûr, mide hastalığına yakalanınca, Atina Okulu'nun kapatılmasıyla oradaki bilim ve düşün insanlarının sığınağı konumuna gelen Cündişapur Okulu'nun başhekimi Georgias Bar Bahtişo'yu, iki öğrencisi ile birlikte Bağdat'a çağırmış; halife, tedavisi sırasında, Bağdat'ta kalan Georgias'a tıpla ilgili pek çok kitabı çevirtirmiştir. Yaşlanınca İskenderiye'ye dönmek isteyen Georgias, halifenin ısrarı üzerine öğrencilerinden İsa b. Şahla'yı Bağdat'ta bırakmak zorunda kalmıştır.¹⁰ Böylelikle Bağdat, Cündişapur ve İskenderiye Okulları'yla ilişki içerisine girmiştir. Bu bağlantı Abbasi iktidarı boyunca geliştirilmiş; Cündişapur'da yetişen hekimler, saray hekimi olarak Bağdat'ta çalıştırılmıştır.

Me'mun Dönemi'nde Beyt el-Hikme'nin inşası ve Hint, İran, Helenistik kültürün temel yapıtlarının Arapçaya sistemli bir çeviri etkinliği ile kazandırılması, Bağdat'ı kitap merkezi haline getirmiştir.¹¹ Beyt el-Hikme, bağımsız bir yapı olmayıp, saraya bağlı ve idari yapılanması olan bir kurumdur. Başında, Sâhibu Beyt el-Hikme adı verilen bir yönetici bulunmaktaydı. Kurum içinde çalışan farklı işlevler yerine getiren pek çok memur vardı. Bunlardan Hazinler, idari görevden çok, çeviri, çeviri kontrolleri, redaksiyon gibi görevlerin yanı sıra, başka ülkelere giderek, oradaki kütüphaneleri inceleyerek, Bağdat'ta bulunmayan eserlerin teminini sağlıyorlardı. Nitekim tarihçilere bakılırsa, Halife Me'mun, Selm el-Herrânî, Yahya İbn Batrik, Haccac b. Mattar ve Huneyn b. İshak gibi çevirmenleri Bizans'a kitap araştırması için göndermiştir.¹² Bunların dışında, halife Me'mun'un babasının, yani Harun er-Reşid'in kitap toplamak için Bizans'a sefer düzenlediği, fetihlerde elde edilen tüm kitapları Bağdat'a taşıttığı kaydedilir.¹³ Toplanan kitaplar, Beyt el-

10 Bkz. M. Şemsettin Günaltay, *Antik Felsefenin İslam Dünyasına Girişi*, sadeleştiren İrfan Bayın, Kaknüs Yayınları, İstanbul, 2001, s.65 (Dipnot 48).

11 Bkz. Hasan Aydın, *agm*, s.54-55.

12 Bkz. M. Şemsettin Günaltay, *age*, s.67 (Dipnot 49).

13 Bkz. Sadık Usta, "Doğu Rönesansı", *Bilim ve Ütopya*, sayı 89, Kasım 2001, İstanbul, s.40.

Hikme'de Arapçaya kazandırılmıştır. Tarihçi İbn Ebi Usaybia'ya bakılırsa, çeviri etkinliğinde rol oynayan çevirmenlerin sayısı 47'dir; İbn Nedim ise bu sayıyı daha yukarılara çıkarır.¹⁴ Me'mun, Beyt el-Hikme'yi kurarken, onun giderlerini sağlayan bir vakıf da kurduymuş; giderler bu vakıf aracılığıyla karşılanmıştır. Beyt el-Hikme'de görev yapan çevirmenler, daha çok mevâli diye bilinen kimselerdir ve bazı ailelerin geçimlerini sırf çevirmenlikle karşıladığı anlaşılmaktadır.¹⁵ Çevirmenlerden belli başlıları, İbn el Mukaffa, George Bahtışo, Huneyn b. İshak el-İbadî, Ebû Bîşr Matta b. Yunus, Yahya b. Adiy, Ebû Ali İsa b. Zera'a, Sabit b. Kurra, Maserceveyh, Kerhî ve Sâbit aileleri, Hubeyş b. A'sam ed Dimeşkî, İshak b. Huneyn vb. insanlardır. Bu insanların çoğunluğu Arap asıllı olmadıkları gibi, Müslüman da değillerdir. Bu kimseler, Yunan, Hint ve İran düşüncesinin ve bilimlerinin temel eserlerini Arapçaya kazandırmışlardır. Böylece Bağdat, Aristoteles'in, Platon'un, Galen'in, Hipokrates'in, Demokritos'un, Aristoteles'in İskenderiyeli Yeni-Eflatuncu yorumcularının, Öklides'in, Batlamyus'un, Siddhanta'nın vb. düşünsel birikimini elde etmiştir. Ayrıca Harran, Cündişapur, İskenderiye vb. okullarla bağı olan çevirmenlerin, çevirdikleri eserlere şerhler yazmaları; hatta aynı geleneği izleyen eserler vermeleri, döneminin tüm ekollerinin kazanımlarının Bağdat'a intikalini sağlamıştır.¹⁶ Moğol istilasası sırasında, Bağdat'ta 20'yi aşkın kütüphanenin bulunduğu kaydedilmesi, çeviri etkinliğinin bir sonucu olsa gerektir.

Beyt el-Hikme ve kütüphanelere ek olarak, Bağdat'ta kurulmuş rasathanenin Nizamiye Medresesi ve Bağdat'ın etkinliğini yitirdiği sırada, el-Mustansır tarafından kurulan Mustansırıyye Medresesi de, Bağdat'ın kültür ve düşünce tarihinde önemli rol oynamışlardır. Aydın Sayılı'ya göre, Mustansırıyye, diğer medreselerin aksine, ta-

14 Bkz. M. Şemsettin Günaltay, *age*, s.68 (Dipnot 52).

15 Bkz. M. Şemsettin Günaltay, *age*, s.64 vd.; Hasan Aydın, *agm*, s.54.

16 Bkz. De Lacy O'leary, *İslam Düşüncesi ve Tarihteki Yeri*, çev. H. Yurdaydın ve Yaşar Kutluay, AÜİF Yayınları, Ankara 1959, s.57-66.

bii bilimler, tıp ve eczacılık, geometri, aritmetik konularında öğretim veriyordu ve medresenin bir hastanesi ve bir saati vardı.¹⁷

Dinsel Gelişmeler ve Tartışmalarda da Merkez

Bağdat 9-12. yüzyıllar arasında, bir bilim ve felsefe merkezi olmanın yanında, dinsel gelişmelerin ve tartışmaların da merkezi olmuştur. Özellikle, Harun er-Reşid, Me'mun gibi halifelerin resmi teoloji olarak, akla, adalete, birliğe, özgür istence ve değerler alanında nesnellığe vurgu yapan ve *Kur'an*'ın önceli olduğunu savunan Mu'tezile'yi seçmeleri, dinsel tartışmaları hızlandırmıştır. Hatta halifelerin İslam din bilginleri ile Hristiyan, Sabii, Maniheizt vb. din bilginlerini tartıştırdıkları, saraylarında bu etkinliğe önemli bir yer verdikleri kaydedilir. Hatta rivayetlere bakılırsa, bu türden tartışmalara halkın izleyici olarak katılmalarına da izin verilmiştir. İspanya'dan Bağdat'a giden bir din bilgininin orada yaşadıklarını yakınlarına anlattığını bildiren şu rivayet, bu açıdan oldukça anlamlıdır:

"İki kez (dinsel tartışmaların yapıldığı) toplantılara katıldım, ama üçüncüsüne gitmeye doğrusu sakındım. Niçin mi? Düşünün bir kez, ilk toplantıda Sünni (Ortodoks) Müslümanların ve (onların) ana ilkelerinden farklı düşünen sapkın (Heterodoks) Müslümanların yanı sıra, Mecusiler (Ateşe Tapanlar), Dehriiler (Zamanı Tanrılaştıranlar), Naturalistler (Tabiatçılar), Yahudi ve Hristiyanlar, kısacası her çeşit insan vardı. Her mezhebin özgün görüşlerini savunan bir konuşmacı bulunuyordu. Bunlardan birinin önderi, kapıdan içeriye girdiğinde, herkes saygıyla ayağa kalkıyor ve mezhep imamı yerine otur-

17 Bkz. Aydın Sayılı, Ortaçağ İslam Dünyasında İlmi Çalışma Temposundaki Ağırlaşmanın Bazı Temel Sebepleri (Avrupa ile mukayese), Araştırma AÜDTCF FAE dergisi, c.I, Ankara, 1963, s.34.

madan kimse yerinden kıınıldamıyordu. Salon neredeyse tıka basa dolmuşken birisi söz aldı ve konuştu: 'Bilimsel konular- da tartışmak amacıyla toplanmış bulunuyoruz' dedi. 'Herkes ön koşulumuzu biliyor. Siz Müslümanlar, kendi din kitabınız- dan alınmış ya da peygamberinizden kaynaklanan sözlere da- yanarak, bize karşı kanıtlar getirmeye kalkışamazsınız. Çün- kü biz, ne söz konusu kitabınıza ne de peygamberinize inanı- yoruz. Buradaki herkes, yalnızca insan akıl ve mantığıyla te- mellendirilebilen donelere dayanabilir' diye ekledi. Bu sözler genelde alkışla karşılandı. Bu ve benzeri sözleri duyduktan sonra, böyle toplantılara neden katılmak istemediğimi artık anlarsınız. Başka bir toplantıya gitmeye beni ikna ettiler; da- yanamadım gittim, gene aynı tartışmalarla karşılaştım."¹⁸

Bağdat'ın Doğu (İslam) Kültür ve Uygarlık Birikimine Katkısı

Bu ve benzeri rivayetler, Bağdat'ın rasyonel bir teolojinin kurul- masındaki işlevi konusunda önemli ipuçları vermektedir. Fakat, Bağdat, Halife Mütevekkil'den itibaren Sünni teolojiye kaymış; Ni- zamiye Medresesi'nin felsefeyi ve tabii bilimleri dışlayan yapısyı- la, gittikçe bilim ve kültür merkezi olma özelliğini yitirmiştir. Fa- kat tarihi açıdan bakıldığında, İslam Dünyası'nın yetiştirdiği, Fârâ- bî, İbn Sina, Biruni, Kindî, Harezmi, Hayyam, İbn Haldun vb. dü- şün insanlarının varlığını, Bağdat'a ve Bağdat'taki çeviri bürosu olarak hizmet gören Beyt el-Hikme'ye borçlu olduğumuzu belirt- mek zorunludur. Eğer, Abbasîler başkenti ticaret yollarının merke- zi olan Bağdat'a taşımasa ve Me'mun Beyt el-Hikme'yi kurup, geç- miş bilimsel ve düşünsel geleneğin çeviri kanalıyla Arapçaya taşın- masına önayak olmasaydı, Doğu'da (İslam Dünyası) bugün sözünü ettiğimiz düşünürler yetişemezdi.

¹⁸ Metindeki abartılar düzeltilerek alınmıştır. Bkz. Sadık Usta, *agm*, s.40-41.

Bağdat, iki yüz yıl gibi parlamış, sonra, öncülüğünü yaptığı paradigma iflas ettiği için sönmüş bir yıldız gibidir. 19. yüzyılın, kara altını petrol, Bağdat'ı yeniden önemli bir merkez haline getirmiş; fakat bu kez, bilim ve felsefenin değil, sömürgeci güçlerin ve ABD çıkarlarının yutmaya yöneldiği bir merkez olmuştur. Acaba, 9. ve 10. yüzyıllardaki düşünsel gelişim, köklü bir paradigma değişimine neden olsaydı ve bilim, Batı'daki gibi metafizik unsurlardan arındırılıp nesnel temellere oturtulabilseydi, Bağdat sömürgeci güçlerin hedefi haline gelebilir miydi?